

Izveštaj s Tribine IEF-a “Što se danas istražuje na selu?” / predstavljane neformalne istraživačke skupine Ruralije

Na tribini “Što se danas istražuje na selu?”, koja se održala 3. studenog 2016. godine u Institutu za etnologiju i folkloristiku, izlaganja su održali pojedini članovi neformalne interdisciplinarnе znanstveno-istraživačke skupine Ruralije, sastavljene od znanstvenica i znanstvenika Geografskog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta (Aleksandar Lukić), Agronomskog fakulteta (Nataša Bokan, Olgica Klepač), Studijskog centra za socijalni rad pri Pravnom fakultetu (Gordana Berc, Ana Miljenović, Slavica Blažeka Kokorić), Instituta za antropologiju (Olga Orlić) te Instituta za etnologiju i folkloristiku (Orlanda Obad).

Iako je uobičajeno da knjigu, članak, izložbu ili tribinu predstavi nepristrani promatrač ili slušač, smatramo da je u ovom slučaju možda svrhovitije predstavljanje prepustiti samim akterima Ruralija, iz razloga što je tribina bila posvećena predstavljanjima rezultata istraživanja, od kojih je većina već objavljena, dok je vrlo malo prostora ostalo za predstavljanje ciljeva i želja Ruralija kao skupine. Stoga je ovo prilika da se detaljnije iznesu razlozi okupljanja u neformalnu skupinu te predstave dosadašnje aktivnosti, ali i da se problematiziraju pitanja i metodološki problemi koje otvara zajednički interdisciplinarni rad, pogotovo s obzirom na prvi zajednički istraživački projekt proveden u praksi.

Budući da se svaki od navedenih znanstvenika bavi nekim aspektom života u ruralnim područjima i to iz perspektive vlastite discipline, ideja vodilja za okupljanje ovakve neformalne skupine bila je da se deklarativno poželjna i proklamirana interdisciplinarnost (često u praksi shvaćena kao multidisciplinarnost, i to najčešće u obliku suradnje znanstvenika iz dvaju srodnih područja) primijeni na zajedničkom području interesa – ruralnom prostoru, kako god ga definirali.

Etnolozi i antropolozi se tradicionalno bave ruralnim područjem, no valja primijetiti da se o određenim temama ili aspektima života na selu nije pisalo niti raspravljalo, barem donedavno. Stoga je želja Ruralija bila da svaki pojedini znanstvenik izađe iz okvira svoje discipline, upotrijebi znanja i metode drugih disciplina kako bi produbio vlastite spoznaje te da svi zajedno kombinacijom znanja i metodologija dođu do novih rezultata. U realnosti hrvatske akademske zajednice razvoj te ideje zahtijeva podosta vremena i angažmana: ne samo što znanstvenici iz jednog područja tek trebaju upoznati radove i istraživanja znanstvenika iz drugih područja, nego moraju postati prijemčiviji za njihove metodologije i način rada, pisanja te publiciranja rezultata.

Inicijalni sastanci skupine bili su posvećeni upoznavanju konkretnih istraživačkih tema kojima se svatko od znanstvenika bavi, te razradi tema koje bi se mogle istraživati zajednički (ili u pojedinim multidisciplinarnim kombinacijama). Jedan dio istraživača sudjelovao je na Prvom hrvatskom ruralnom parlamentu, koji se, u organizaciji Hrvatske mreže za ruralni razvoj, održao od 16. do 18. travnja 2015. godine u Belom Manastiru. U sklopu prvog Hrvatskog ruralnog parlamenta održan je i niz radionica, a jedna od njih bila je posvećena upravo važnosti znanstvenika u istraživanju ruralnog prostora. Ta je potreba formalizirana u Deklaraciji prvog Hrvat-

skog ruralnog parlamenta, u kojoj su iznesene poželjne smjernice za ruralni razvoj (<http://hmrr.hr/media/50797/deklaracija.pdf>). Članovi Ruralija bili su uključeni u tu “akademsku” radionicu, ali i onu posvećenu socijalnom poduzetništvu u ruralnim prostorima. Sudjelovanje na Prvom hrvatskom ruralnom parlamentu omogućilo je znanstvenicima niz daljnjih aktivnosti, kao i prigodu za prve istraživačke razgovore s akterima programa LEADER, značajnog za ruralna područja. Naime, u okviru LEADER-a (*Liaison Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale* odnosno “veza među aktivnostima razvoja ruralnog gospodarstva”) osnivaju se Lokalne akcijske grupe (LAG) diljem Hrvatske s ciljem stvaranja tripartitnog partnerstva između javnog, gospodarskog i civilnog sektora. Glavna je ideja vodilja tog programa, koji je od 1991. do danas prošao put od eksperimenta do obveznog dijela nacionalnih Programa ruralnog razvoja članica EU (2007.–2013.) i primjene u CLLD (Pristup vođen lokalnom zajednicom) za razdoblje 2014.–2020, osnažiti lokalne dionike u osmišljavanju i provođenju vizije lokalnog razvoja ruralnog područja. Pri tom se ruralni razvoj temelji na principima održivosti, pristupa temeljenog na osobitostima područja, pristupa odozdo prema gore, uspostavljanja lokalnih partnerstva, inovativnosti, integralnog i višesektorskog pristupa te umrežavanja i suradnje. Stoga ne čudi da su upravo predstavnici LAG-ova bili najbrojniji sudionici na Prvom hrvatskom ruralnom parlamentu te su se pokazali kao vrlo zainteresirana publika. Istraživanje o LEADER-u proveli su zajednički Aleksandar Lukić i Orlanda Obad. Oni su u izlaganju na tribini predstavili važnije rezultate tog istraživanja, koji se tiču činjenice da je za analizu dugoročnih utjecaja LEADER-a u Hrvatskoj još uvijek prerano, ali da se već sada mogu uočiti brojne pozitivne i negativne strane. Naime, uza sve pozitivne strane koje LAG-ovi i projekti pokreću i ostvaruju, postalo je jasno da su oni u pojedinim sredinama podvrgnuti političkom pritisku koji je ponekad povezan i s lokalnim financiranjem putem članarina jedinica lokalne samouprave. Drugi važan problem koji su istaknuli Aleksandar Lukić i Orlanda Obad tiče se načina djelovanja LAG-ovih procesa projektifikacije na ruralna područja. Među LAG-ovima je prisutan i elitistički i aktivistički pristup kada je riječ o uključivanju marginaliziranih skupina i u narednom će razdoblju biti zanimljivo pratiti implikacije obaju pristupa u praksi.

Olgica Klepač je u svojem izlaganju “Namjera studiranja učenika različitog rezidencijalnog podrijetla – kapitali i simbolička vrijednost obitelji i zajednica odrastanja” predstavila preliminarne rezultate istraživanja provedenog za potrebe izrade doktorske disertacije *Rezidencijalno podrijetlo učenika i odabir studija*, koje vodi istraživački interes o ulozi i značaju ruralnosti pri visokoobrazovnim izborima učenika te o načinima društvenog/prostornog ulaska učenika u visoko obrazovanje/urbane okoliše. Analizirani podaci prikupljeni su u okviru projekta HRZZ-a “Socijalni identiteti, pristup visokom obrazovanju i odabir studija”, a osnovni cilj predstavljenih analiza bio je u hrvatskom kontekstu empirijski ispitati razlike u obrazovnim namjerama i orijentacijama učenika različitog rezidencijalnog podrijetla – prvenstveno se oslanjajući na dihotomiju urbano – ruralno. Osnovna pretpostavka provedenog istraživanja tiče se činjenice da postoje specifičnosti visokoobrazovnih izbora učenika koji odrastaju u ruralnim sredinama, s obzirom na to da takvim učenicima odlazak na studij predstavlja ne samo geografsku, već i sociokulturnu tranziciju. Inozemna istraživanja zabilježila su dinamične obrazovne trendove i ukazala na to da učenici iz ruralnih sredina imaju niže aspiracije i rezultate na testovima te da

u manjem broju upisuju četverogodišnje studije i u konačnici rjeđe diplomiraju. Ipak, pitanje doprinosi li ruralnost, i kako, nejednakim obrazovnim mogućnostima ostalo je otvoreno, a u Hrvatskoj nije istraživano. Kao teorijski okvir studije poslužio je okvir Bourdieuove teorije prakse (koncepti kulturnog, socijalnog i ekonomskog kapitala te habitusa i polja), ali je on proširen interesom za prostorne nejednakosti obrazovnih mogućnosti s obzirom na rezidencijalno podrijetlo učenika. Ruralno je pragmatično definirano osloncem na distinkciju ruralnih/urbanih naselja u realnom prostoru Hrvatske i to na temelju raspona statističkih indikatora, dok je fokus ispitivanja stavljen na sociokulturne karakteristike učenika koji žive u naseljima određenih tipova. Rezultati provedenog istraživanja ukazali su na to da situacija u Hrvatskoj korespondira s onom u svijetu, te da i u hrvatskom kontekstu možemo govoriti o elementima ruralnosti koji doprinose razlikama u odlukama učenika o uključivanju u visoko obrazovanje.

Gordana Berc i Ana Miljenović predstavile su izlaganje koje se temelji na radu koji su napisale u suautorstvu sa Slavicom Blažekom Kokorić. U izlaganju naslovljenom "Kvaliteta života obitelji na različitim ruralnim područjima: primjer četiriju općina Sisačko-moslavačke županije" prikazale su rezultate istraživanja o razlikama u različitim aspektima kvalitete života obitelji unutar iste regionalne cjeline. Istraživanjem su obuhvatile četiri općine iz Sisačko-moslavačke županije – dvije općine koje su imale iskustvo ratnih stradanja te imaju indeks razvijenosti ispod 50% prosjeka Hrvatske (Dvor i Hrvatska Dubica) i dvije općine koje nisu bile pogođene ratom te im je indeks razvijenosti u rangu prosjeka Hrvatske (Velika Ludina i Lipovljani). Istraživanje je provedeno anketiranjem 390 roditelja djece osnovnoškolske dobi, a obuhvaćeni su sljedeći aspekti kvalitete obiteljskog života: materijalni i radni status, stambene prilike, obrazovne mogućnosti djece, kvaliteta obiteljskih odnosa, prisutnost različitih stresora u obitelji, zdravstveno stanje članova obitelji, kvaliteta socijalne mreže, dostupnost socijalne podrške, društvena uključenost i integracija u zajednicu te percepcija kvalitete života u zajednici. Rezultati istraživanja ukazali su na razlike u pojedinim aspektima kvalitete života obitelji s obzirom na stupanj razvoja lokalne zajednice i strukturu obitelji (nukleusne i proširene obitelji). Prikazane su specifične teškoće s kojima se susreću obitelji bez radno aktivnih članova u odnosu na obitelji sa zaposlenim članom. Autorice su problematizirale različite čimbenike rizika i zaštite koji proizlaze iz obiteljskog i šireg okruženja, a koji u značajnoj mjeri utječu na ukupno funkcioniranje i kvalitetu života obitelji na tim ruralnim prostorima.

Nataša Bokan, koja nije sudjelovala na tribini, u časopisu *Sociologija i prostor* objavila je rad koji se temelji na rezultatima istraživanja provedenog u okviru njezinog doktorskog rada. U njemu analizira pojavu nove socijalne forme kao potencijalnog modela za lokalni razvoj ruralnog prostora, koji je u Hrvatskoj zahvaćen procesima ekstremne depopulacije i ekonomske stagnacije. U radu se istražuje fenomen ekosele, vrsta namjerne zajednice, kao aktualizacije ili izraza kasnomodernih procesa. Ekosela se idejno nadovezuju na dugu tradiciju alternativnih zajednica, a Nataša Bokan analizirala je procese njihovog nastanka u Hrvatskoj te društvene, ekonomske i ekološke aspekte njihovog svjetonazora i svakodnevice. Teorijski se oslonivši na pojam refleksivne modernizacije, nastojala je objasniti pojedine aspekte šireg društvenog konteksta nastanka te vrste zajednica. Pri tumačenju ekosele posebno je

važan koncept održivog razvoja, koji se pokazao plodan u tumačenju vrijednosnog sklopa ekosela, te koncept nove ruralnosti, pri čemu su ekosela smještena u rasprave o širim društvenim procesima koji zahvaćaju ruralne prostore. Nataša Bokan prikazala je ekosela kao višedimenzionalne forme održivosti te, uvjetno, nove forme društvenosti koja nosi obilježja refleksivnosti i subpolitičnosti.¹

Istraživači koji se u svojem radu oslanjaju pri analizi na iste ili srodne pojmove počeli su zajednički sudjelovati na konferencijama. Tako su Nataša Bokan i Olga Orlič na skupu *Annales Pilar 2016* “Koga (p)održava održivi razvoj?”, koji se održao 27. svibnja u Gospiću, predstavile zajedničko izlaganje (a rad je u pripremi) “Prakse održivosti: tko radi ono o čemu mi maštamo?”. S obzirom na to da su u dosadašnjem radu obje analizirale utopijski karakter određenih pojava koje proučavaju na ruralnom prostoru, u izlaganju su usporedile rezultate u kontekstu utopije rekonstrukcije. Nataša Bokan imajući na umu spomenute intencionalne zajednice – ekosela, a Olga Orlič poljoprivredu potpomognutu od strane zajednice.

Pojedini članovi Ruralija imali su priliku biti članovi znanstvenog odbora prvog Međunarodnog interdisciplinarnog studentskog kongresa *Prostor kroz prizmu održivosti*, koji se održao od 21. do 23. listopada 2016. godine u organizaciji Kluba studenata geografije. Također su sudjelovali kao diskutanti u sesiji posvećenoj raznim aspektima odnosa urbanog i ruralnog.

Ruralijama se godinu dana nakon inicijalnog okupljanja 2014. godine, međusobnog upoznavanja i ostvarenja različitih modaliteta suradnji, pružila prilika za “provjerom” svojih glavnih nastojanja u praksi. Razvojna agencija grada Dubrovnika (DURA) odlučila je da se projekt “Agrobiznis – oplemenjivanje poljoprivredne baštine u prekograničnoj Dubrovačko-hercegovačkoj regiji” obogati najnovijim podacima s terena, koji bi osim uobičajenih statističkih podataka bili i kvalitativnog karaktera. Činjenica da su se poljoprivrednici, uz očekivanu dozu početnog opreza, iznimno obradovali tome da je njih netko došao nešto pitati (s jasnom namjerom da se nešto konkretno poboljša), umnogome je olakšala provedbu istraživanja. Kvalitativni dio istraživanja sastojao se od istraživačkog razgovora s poljoprivrednicima te slušanja i bilježenja njihovih problema, želja i ideja kako bi im se olakšalo bavljenje poljoprivredom, tj. omogućilo dostojanstveniji život od poljoprivrede. Cilj nije bio samo prikupiti statističke podatke s obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, već na temelju istraživačkog razgovora s ispitanicima dobiti uvid u problematiku koja muči različite poljoprivrednike (maslinare, stočare, voćare, pčelare, one koji kombiniraju poljoprivrednu proizvodnju s ugostiteljskom djelatnošću ili pak one koji to tek namjeravaju napraviti). Ruralije se nisu fokusirale isključivo na poljoprivredu kao djelatnost, već i na potrebe i probleme ruralnog prostora grada Dubrovnika, na analizu socijalnog kapitala zajednica te na poznavanje i korištenje poljoprivredne baštine područja. Posebna je pozornost posvećena stavovima o potencijalnoj ekološkoj proizvodnji hrane, s obzirom na to da je DURA prepoznala važnost i potencijal upravo te tržišne niše za ruralni prostor grada Dubrovnika (a posve u skladu sa smjernicama za razvoj ruralnih područja iznesenima na prvom Hrvatskom ruralnom parlamentu koje se, na primjer, tiču davanja prednosti kvaliteti nad kvantitetom (<http://hmrr>.

¹ Radovi Aleksandra Lukića i Orlande Obad, Ane Miljenović, Slavice Blažke Kokorić i Gordane Berc te Nataše Bokan objavljeni su u broju 204, a Olgice Klepač u broju 205 časopisa *Sociologija i prostor*.

hr/media/50797/deklaracija.pdf). Stoga su istraživači zajednički sastavili upitnik i protokol za polustrukturirani intervju, uzimajući u obzir, osim navedenih, i neke druge istraživačke teme. Za istraživanje su odabrani vlasnici ili aktivni članovi OPG-ova s područja koje administrativno pripada gradu Dubrovniku. Anketirana su 53 poljoprivrednika, a istraživački je razgovor obavljen s njih 45. Istraživači su imali vrlo malo vremena na raspolaganju za analizu dobivenih podataka te izradu elaborata, stoga je taj boravak na terenu potaknuo jedno važno metodološko pitanje koje se tiče prvenstveno kvalitativnih podataka. Naime, iako su se u provedbi kvalitativnog dijela istraživanja u Dubrovniku znanstvenici služili uobičajenom metodom polustrukturiranog intervjua, smatramo da ovakvi primijenjeni projekti, u kojima se od znanstvenika očekuje da u vrlo kratkom roku provedu istraživanje i dostave rezultate, mogu otvoriti raspravu o potrebi primjene nekog oblika tzv. *rapid ethnographic assesment* (brza etnografska procjena)². *Rapid ethnographic assesment* (REA) je skup metoda i tehnika koje se kombiniraju i koriste u situacijama kada je potrebno brzo dostaviti rezultate, najčešće u područjima javnog zdravstva, poljoprivrede, upravljanja baštinom, različitim razvojnim programima te čak i u okviru vojne (zlo)upotrebe (oko čega se vode burne rasprave u okviru Američkog društva za primijenjenu antropologiju (SfAA)). REA omogućuje brzi uvid u određenu situaciju, ali ne površno ili krnjom upotrebom neke metode, već bržim dolaženjem do rezultata istraživanja, pa stoga omogućuje brzo donošenje smjernica za rješavanje neke konkretne situacije. Važno je istaknuti da ciljevi koje uključuje primjena REA-e ne uključuju dubinsko upoznavanje ili istraživanje određene kulture zajednice ili pojave (iako naravno sama primjena REA-e ne isključuje mogućnost nastavka istraživanja klasičnijom antropološkom metodologijom koja zahtijeva više vremena). Istraživači su u razgovoru s poljoprivrednicima vrlo brzo ustanovili glavne probleme i bili su u mogućnosti uobličiti preporuke, koje su u ovome konkretnom slučaju bile i najvažniji rezultat kvalitativnog dijela istraživanja. Uostalom, primjenjivost znanosti je jedan od zahtjeva koji se nameće kao imperativ znanstvenicima, pa tako i onima iz područja humanističkih i društvenih znanosti. Naravno, takva istraživanja nose u određenoj mjeri stigmatu ne-znanstvenosti, kvalifikaciju "stručnosti" i svakako ne impliciraju toliku posvećenost znanstvenika predmetu istraživanja poput temeljnih istraživanja. Ipak čini se da su takva istraživanja posve prihvatljiva i moguća u kontekstu već navedenih zahtjeva *sine qua non* suvremene znanosti – interdisciplinarnosti i primjenjivosti. Također, upravo je antropologija vrlo rano u povijesti svoje discipline počela razvijati područje primijenjene antropologije te stoga tom aspektu ne treba pristupati kao novitetu.

Olga Orlić je za predstavljanje na tribini odabrala analizu poduzetničkih impulsa tzv. malih poljoprivrednika (vlasnika i članova OPG-ova, na temelju podataka dobivenih polustrukturiranim intervjuima). Te je rezultate predstavila u izlaganju "Is sustainable life for small family farmers in rural Dubrovnik surroundings possible?" u okviru panela Komisije za antropologiju i okoliš "What is "sustainable" in rural

² REA ili brza etnografska procjena je kao moguće rješenje potencijalnih metodoloških problema koje su mučile istraživače na terenu i poslije njega ušla gotovo istodobno s terenom, zahvaljujući metodološkoj raspravi s Lanom Peternel, antropologinjom s Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, koja se u to vrijeme upravo bila vratila s radionice posvećene toj metodologiji, koja se održala u okviru godišnjeg skupa Društva za primijenjenu antropologiju SAD-a.

development?” na inter-kongresu IUAES-a (Međunarodne unije antropoloških i etnoloških znanosti) “*World anthropologies and privatization of knowledge: engaging anthropology in public*”, koja se održala u Dubrovniku od 4. do 9. svibnja 2016. Taj segment odabrala je za analizu stoga što stavovi o tome korespondiraju s pitanjima i problematikom održivog razvoja i odrasta koja je zanimaju i kojima se bavi u svojem istraživačkom radu. Pojam održivi razvoj danas (zlo)upotrebljavaju mnogi te se radi o terminu čije korištenje implicira brigu za ekologiju i budućnost, a u biti i dalje krije zamku dogme stalnog razvoja od koje suvremeno društvo ne može i ne smije odstupiti (čime briga za okoliš i budućnost ipak padaju u drugi plan). Odrast i odrastnici, s druge strane, zagovaraju udaljevanje od imperativa rasta i pokušaj stvaranja alternativne vizije budućnosti na drukčijim temeljima (koji uistinu ostvaruju održivost, bez imperativa rasta). Imajući na umu tu konceptualnu razliku, Olga Orlić smatra da je bitno kakvi su stavovi poljoprivrednika o tome žele li povećavati svoju proizvodnju i na koji se način žele baviti poljoprivredom u budućnosti – podržavaju li ideju potrebe rasta proizvodnje koja omogućuje veće prinose, a manju zaradu po jedinici proizvedenoga ili žele obrnuto, koliko su skloni ekološkoj poljoprivredi i slično. To je važno pitanje i za poljoprivrednike i za istraživače, jer će se uspješnost projekta mjeriti, barem nominalno, kao što je vidljivo s mrežnih stranice partnera projekta iz Bosne i Hercegovine, povećanjem proizvodnje i poboljšanjem ekonomskog statusa poljoprivrednika: “Rezultati projekta će biti postignuti ako se u Agrobiznis mrežu, a potom i u klaster, uključe različiti pružatelji usluga i svojim aktivnostima dovedu do povećanja nivoa poljoprivredne proizvodnje, te ostvarenja boljeg ekonomskog statusa poljoprivrednih proizvođača” (<http://www.agrobizniscentar.com/bs/o-projektu/>). Tako postavljeni ciljevi projekta i rezultati istraživanja ne moraju nužno biti uvijek u suglasju, što predstavlja još jedan izazov za svakog znanstvenika.

Olga Orlić, Gordana Berc, Slavica Blažeka Kokorić, Nataša Bokan,
Olgica Klepač, Aleksandar Lukić, Ana Miljenović, Orlanda Obad

Reana Senjković, Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija, Institut za etnologiju i folkloristiku i Srednja Europa, Zagreb 2016., 350 str.

Proučavanja socijalizma u Hrvatskoj, možemo danas ustvrditi, formiraju relativno razvijeno istraživačko polje u kojem su obrisi predmeta uz razradu specifičnih fenomena dobili svoju relevantnu početnu artikulaciju. Ako su u prvoj polovici 2000-ih tek malobrojni radovi o jugoslavenskom socijalizmu još stidljivo tapkali neutabanim putem između revizije i nostalgije, u zadnjih desetak godina interdisciplinarni pristupi socijalizmu u domaćoj humanistici i društvenim znanostima dospjeli su u fazu koju bugarska filmska kritičarka Temenuga Trifonova naziva “kabinetom kuriozite-ta”. Riječ je o fazi, barem deklarativno, dezideologiziranog pristupa socijalizmu koja nastupa nakon početne revizije i kasnije nostalgije, a bavi se prvenstveno građom i dokumentarnom kulturom vremena iako prethodne dvije faze tijekom vremena nisu jednostavno smijenjene s pozornice javnog diskursa. Štoviše, prakse revizionizma, sve su učestalije jačanjem političke desnice u Hrvatskoj što potvrđuju gotovo svakodnevni medijski rafali upućeni prema socijalizmu, Jugoslaviji, antifašizmu, a mogu se detektirati u širokom spektru javnog govora – od političkih elita do tzv. *zombie* fašista. U tom smislu, istraživanja temeljena na građi i dokumentarnoj kulturi vremena imaju ne samo znanstvenu nego i političku vrijednost koja javni život socijalizma u vremenu postsocijalizma otimaju iz ralja pogubne redukcije. Protekle godine dobili smo tako tri relevantne studije već afirmiranih proučavatelja socijalizma “iz pera” Igora Dude, Andreje Matoševića i Reane Senjković u kojima su glavni likovi ikoničke figure “socijalističkog novog čovjeka”: pionir, omladinac i udarnik. Od spomenuta tri društvena lika, omladinac na radnim akcijama je posebno zanimljiv kao svojevrsan most između pionira i udarnika, *tako mlad*, a opet tako politički svjestan su-kreator socijalističkog društva. Omladinske radne akcije kao dobrovoljan rad, donekle osamostaljen od ekonomske baze jedan je od istaknutih modernističkih narativa jugoslavenskog društva koji je tijekom vremena zadobio gotovo mitski status i specifičnu auru u postsocijalističkoj kulturi sjećanja. No, začuđuje podatak da usprkos velikom broju građe i visokoj afektivnoj vrijednosti sjećanja na omladinske radne akcije, tek se mali broj tekstova bavi tim fenomenom nakon raspada socijalizma. Monografija Reane Senjković prva je iscrpna znanstvena monografija o fenomenu omladinskih radnih akcija u Jugoslaviji objavljena u regiji nakon raspada socijalizma, ako u zagradu stavimo separatne radove te publikacije spomenarskog karaktera.

Studija donosi iscrpan kritički pogled na bogatu građu o fenomenu omladinskih radnih akcija u jugoslavenskom socijalizmu, prateći njihovu kronološku putanju od ranog poslijeratnog razdoblja sve do samog kraja jugoslavenskog socijalizma. Povijesna putanja radnih akcija svojevrsna je priča o Jugoslaviji čija se cjelina ogleda

upravo u tom specifičnom fenomenu što je svojevrstan metanarativ ovdje promatrane studije. Pritom se kao najveći izazov tako postavljenog istraživanja nadaje poniranje u kulturu jednog fenomena kojeg više nema i čiji je društveni kontekst iščezao i podlegao reartikulaciji u vrtoglavim promjenama tranzicijskog društvenog konteksta. Autorica je izazovu doskočila stavljanjem fokusa na zabilježenu *dokumentarnu kulturu* vremena koja, kako to tvrdi britanski teoretičar Raymond Williams, apostrofiran i od same autorice, “jasnije nego bilo što drugo, izražava život posve izravno, čak i kada živi svjedoci šute”. U takvom pristupu dokumentarnoj kulturi omladinskih radnih akcija, Senjković je iskazala svu raskoš zanata, pažljivo uspostavljajući veze između mnogobrojnih i raznovrsnih izvora. Rezultat je bogat kulturno-antropološki mozaik o jugoslavenskim radnim akcijama i metodološki poučak o slojevitosti glasova koji se pleću oko tog društvenog fenomena pri čemu autoričin pogled nije uperen isključivo prema konstitutivnim dokumentima njihovog službenog ideološkog kreiranja, već obuhvaća raznovrsne i mnogobrojne kulturne narative kao što su književni tekstovi, filmovi, novinski članci, znanstvene studije, svjedočanstva, sjećanja, pogledi “iznutra” i pogledi “izvana”, kreiranja “odozgor” i odgovori “odozdo”, ukratko mnoštvo heterogene građe čiji bi najmanji zajednički nazivnik bio – kultura. Otvaranjem Pandorine kutije svih navedenih izvora o omladinskim radnim akcijama u Jugoslaviji, pred istraživačicu se postavio izazov njihove selekcije i interpretacije. Odgovarajući na taj izazov, autorica je odabrala manje govoriti u ime građe, a više puštati građi da govori, dovodeći različite tekstove u međusoban dijalog. Taj je dijalog pritom grupiran u problemsko-kronološkim putanjama triju različitih faza sa srodnim pojavnostima, metaforikom i poetikom koje odaju i specifične *ideosfere* (Roland Barthes) jugoslavenskog društva. Tri faze tako prate transformaciju jugoslavenskog socijalizma pri čemu autorica kao sinegođe uzima tri reprezentativna jugoslavenska filma o radnim akcijama oko čije poetike gravitira velik broj drugih kulturnih tekstova.

U prvoj fazi omeđenoj godinama 1946. i 1951., autorica izdvaja film *Život* je naš Gustava Gavrina iz 1948. godine i u toj fazi različiti umjetnički tekstovi, ponajprije književni, kako tvrdi autorica, “bezrezervno veličaju pothvat, kadšto ipak propuštajući poneki remetilački motiv, no tek toliko da bi ga izveli na pravi put”. Njihov je zadatak bio afirmirati i agitirati za vrijednosti napretka i modernizacije te otkloniti sumnjičavost u omladinske radne akcije kao društvenu praksu nove Jugoslavije. Dugu fazu, omeđenu godinama 1958. i 1964. i reprezentiranu filmom *Prekobrojna* Branka Bauera iz 1962. godine, obilježava smanjen interes mladih za ideološku agitaciju s jedne strane i povećanje sadržaja vezanih za njihov socijalizacijski karakter s druge strane. Tekstovi, fikcionalni i nefikcionalni, svjedočanstva i studije druge faze upućuju na opušteniji ton i nove prakse omladinaca na radnim akcijama koje više imaju ritualno-društveni karakter, a manje su usmjerene prema konkretnom cilju izgradnje društveno korisnog objekta. Naposljetku, treća faza, uokvirena godinama 1968. i 1987., za čiju se strukturu osjećaja veže film *S.P.U.K.* Milivoja Puhlovskog iz 1983., donosi svjedočanstva o znatno smanjenim udarničkim poduhvatima, jačanju popularnokulturnih rituala zapadnjačke provenijencije, u kojima radna akcija u ideološkom smislu više postaje izvedba, a u praksi ponekad poprima gotovo festivalski karakter. Za svaku od faza veže se i različita metaforika javnog diskursa, od borbe i militantnog karaktera u prvoj sve do ležernog tona udarnika u trapericama u

trećoj fazi. I sama je reprezentacija tijela udarnika na omladinskim radnim akcijama pratila navedenu transformaciju o čemu svjedoče i fotografije i drugi slikovni materijali uklopljeni u knjigu na kojima vidimo mršaviija i discipliniranija tijela ranih, poslijeratnih akcija, ležerniju atmosferu druge i treće faze čiji prizori više nalikuju logorovanju na ljetnim praznicima. Kroz književnost, film, glazbu, svjedočanstva i fotografije može se tako pratiti tijelo novog socijalističkog čovjeka, tijelo koje je upregnuto u izgradnju socijalizma, ali i tijelo koje se ponekad tome i opire, apstinirajući od rada i tražeći užitak. Proporcionalno tome, te tri faze prati i smanjenje ekonomske isplativosti samog dobrovoljnog rada i povećanje troškova za održavanje pogona omladinskih naselja.

U prikazu navedenih faza, spomenuti filmovi centrifugalno, kako sam već istaknula, privlače brojne druge kulturne tekstove i prakse. Među tim kulturnim izvorima posebno istaknuto mjesto ima književnost. Pozamašan je arhiv tekstova jugoslavenskih književnika koji su pisali o omladinskim radnim akcijama od njihovih početaka sve do samog kraja: od zbornika *Na pruzi iz 1947.* godine, koji okuplja imena tada mladih književnika poput Slobodana Novaka, Vesne Parun, Grigora Viteza, Josipa Barkovića, Josipa Pavičića, Marjana Matkovića, Vjekoslava Kaleba i dr. od koji su neki i sudjelovali u izgradnji pruge Šamac-Sarajevo i napisali tim iskustvom inspirirane tekstove; zatim zapisa kanonskih autora hrvatske književnosti kao što su Petar Šegedin i Miroslav Krleža, koji je izgradnju pruge u svom zapisu *Izlet na omladinsku prugu Brčko-Banovići*, primjerice, vidio kao konkretiziranu metaforu modernizacije koja prodire u najzabačenije i zaostale dijelove tadašnje Jugoslavije i koja će dovesti kraju “bosanski i balkanski srednji vijek”; preko iscrpnog pregleda hrvatskoj javnosti manje poznatih autora iz drugih republičkih prostora kao što su slovenski pisac Anton Ingolič i makedonski pisac Tomo Momirovski sve do književnika koji su pregovarali ili oponirali s ideološkim narativima radnih akcija poput Alojza Majetića. Ova studija tako upućuje na gotovo zapanjujuću književnu produkciju povezanu s fenomenom omladinskih radnih akcija, ostavljajući posredno metodološke posljedice na samo polje proučavanja književnosti. Uz svijest o zasebnim disciplinarnim fenomenima znanosti o književnosti, analiza različitih *kulturnih uzoraka* (Williams) tako supostavlja književne tekstove svjedočanstvima, znanstvenim studijama, dnevničkim i novinskim i inim zapisima, ukazujući na sinkroniziranost, pregovaranja i otklone književnih praksi vezanih uz taj fenomen. Takvo supostavljanje ujedno otvara šire metodološko pitanje o antropološkom habitusu književnosti, uzimajući u obzir društveno-politički život velikog broja književnih tekstova koji su kreirali jednu epohu. Književnost, kako pokazuje ova studija, ima više života, a ne samo onaj najbolji od najboljeg, destilirani u obliku kanona izgrađenog na “estetskim” vrijednostima. Uz književnost i film, autorica, doduše u manjoj mjeri, izdvaja i glazbenike od koji su neki i sudjelovali na radnim akcijama, posebice njezinim kasnijim fazama dok su neki samo zabavljali akcijaše, spomenimo u tom kontekstu Prljavo kazalište, Parni valjak, Bijelo dugme, Film, Riblju čorbu, Arsena Dedića, Đorđa Balaševića i dr. Sve veća uključenost glazbe kao specifičnog vida popularne kulture vezane za užitak u trećoj fazi akcijama je davala više performativan i zabavno-ritualan karakter.

Ne manje važan izvor građe za ovu studiju predstavlja i pogled “izvana” kako na akcije tako i na samo jugoslavenskog društvo. Autorica je tu prikazala također velik broj atraktivnih, domaćoj javnosti manje poznatih izvora kao što je to, primjerice,

iskustvo tada mladog britanskog ljevičara Edwarda Palmera Thompsona, povjesničara s kulturnim statusom u svjetskoj historiografiji, koji je 1947. godine sudjelovao na izgradnji pruge Šamac-Sarajevo, a svoje iskustvo kao i iskustvo svojih drugova okupio u zborniku *The Railway. An Adventure in Construction* što ga je uredio i tiskao 1948. godine u Londonu u izdanju britansko-jugoslavenskog udruženja. E. P. Thompson je bio iskreno oduševljen jugoslavenskim socijalizmom u praksi kakav je upoznao na “avanturi” omladinskih radnih akcija. Posebno je izdvojio zdrave međuljudske odnose, solidarnost i rodnu ravnopravnost, o čemu 1948. godine piše: “To je za nas bilo novo iskustvo – i na neki način vrlo dirljivo – kad smo ugledali mladiće i djevojke koji su zajedno gurali napunjene vagone niz prugu. Mnogi od nas su mislili [...] da su oslobođeni predrasuda i da su naše ideje ‘napredne’. Ali, na Pruzi smo našli iskrenije drugarstvo među spolovima od onog za koje smo znali, jer se temeljilo na zajedničkom radu, gdje su se [mladići i djevojke] bolje upoznali i stekli novo poštovanje. Shvatili smo kako rijetko, čak i u našem prosvijetljenom društvu, žene mogu osvojiti bezuvjetno poštovanje muškaraca ako se ne bore za njega zubima i noktima. Istodobno, na Pruzi se mogao vidjeti vrlo strog moralni kôd. Ne bi bilo točno da se kaže ‘nametnut’, jer je on na neki način bio dijelom duha Pruge i zajedničkog rada, i rijetko se dovodio u pitanje. Da nije bilo tako, tada bi se roditelji i odgajatelji bez sumnje usprotivili čitavom projektu”. I kasnija Thompsonova referiranja na tu jugoslavensku avanturu pa i sam nekrolog Thompsonu koji je napisao Bryan Palmer svjedoče o važnosti koje je to jugoslavensko iskustvo imalo na formiranje njegovog političkog i znanstvenog habitusa te spoznaje, Palmerovim riječima, “alternativne vrijednosti kooperativnog i kolektivnog društvenog poretka”. Uz taj istaknuti slučaj inozemnog pogleda na jugoslavenske radne akcije, autorica ukazuje i na velik broj medijskih tekstova objavljenih u inozemnim novinama i časopisima u kojima se s više ili manje političke naklonosti pisalo o radnim akcijama u Jugoslaviji, a kada se govorilo s manje naklonosti, pisalo se, primjerice, o prisilnom radu, izgladnjivanju, delikvenciji i ostalim porocima prema kojima, smatralo se u navedenim tekstovima, jugoslavenski socijalizam nije bio imun. Supostavljajući navedene inozemne glasove, ova studija u svoj analitički pogled tako uključuje i imagološku perspektivu koja govori o tome kako su omladinske radne akcije pa i sama Jugoslavija bile viđene izvana. Posredno zapažanje koje se može izdvojiti iz te imagološke perspektive vodilo bi ka pitanju što je to specifično jugoslavensko u omladinskim radnim akcijama i je li (i) po toj praksi Jugoslavija bila drukčija od zemalja istočnoga bloka? Ova studija pritom ideju specifično “jugoslavenskog” u omladinskim radnim akcijama razvija na nekoliko razina. Omladinske radne akcije su u njoj analitički prikazane kao tipično jugoslavenski fenomen u smislu obuhvaćanja različite međurepubličke građe, a ne samo užeg segmenta hrvatskog republičkog prostora, što nerijetko prevladava u proučavanju različitih socijalističkih fenomena u domaćoj humanistici nakon socijalizma. Raspadom Jugoslavije i njezinim cijepanjem na republičke niše na širem planu kulture nastavio se autizam koji zanemaruje brojne međurepubličke dodire i zajednički nazivnik, nerijetko perpetuirajući refleks reza i redukcije iz ranih 90-ih. Odgovarajući na takav izazov, Senjković u svojoj monografiji prati kulturne uzorke različitih republika jer bilo kako drukčije bi bilo neprimjereno u pristupu posebice omladinskim radnim akcijama na kojima se Jugoslavija upoznavala, ali i zajednički gradila na terenu, gdje su se ostvarivali neposredni socijalni međurepu-

blički dodiri i gdje se jugoslavenski socijalizam “kalio” u praksi. Autorica se dotiče i samoupravljanja, kao jugoslavenskog specifikuma, koje je zaživjelo i na akcijama pa tako u građi koja se odnosi na vrijeme 70-ih izdvaja opaske o smanjenju “autoritarne linije odlučivanja” i uvođenju delegatskog načina odlučivanja. Možda bismo voljeli čuti još o malo o širem ekonomskom kontekstu akcija u kontekstu samoupravljanja i ekonomskih reformi jugoslavenskog društva iz tih godina koje su ovdje naznačene, ali to neka ostane predmet nekih drugih studija o radnim akcijama koje su ovom monografijom dobile svoj solidan temelj.

Uz navedene žanrove dokumentarne kulture, autorica je dala glas i znanstvenim studijama o fenomenu ne samo kao kuriozitet literature vlastitih prethodnika koji su pisali o tom fenomenu, nego i kroz njihovu refleksiju u odnosu na kreiranje samog društvenog značenja radnih akcija. Autorica tako fenomen istraživanja omladinskih radnih akcija vidi kao temu od iznimne simboličke vrijednosti za formiranje jugoslavenskog istraživačkog polja društveno-humanističkih znanosti. U tom smislu valja istaknuti zapažanje kako se domaća sociologija razvila upravo iz zanimanja prema fenomenu koji sinkrono prati otvaranje socioloških katedri diljem zemlje.

Naposljetku, u spektru navedenih glasova tu su i postsocijalistička sjećanja sudionika omladinskih radnih akcija različitih likova memorije koja upućuju na činjenicu da živi svjedoci vremena u ovom slučaju ipak ne šute. Po svojoj “afektivnoj ekonomiji” sjećanja na omladinske radne akcije idu uz bok sjećanja na JNA kao jednoj od privilegiranih, ali rodno ekskluzivnoj praksi postjugoslavenskih sjećanja. Iz perspektive rodno heterogenih subjekata, sjećanja na akcije po svojoj kvaliteti i kvantiteti imaju također mitski status u postsocijalističkoj kulturi pamćenja pri čemu autorica iskazuje svijest o tzv. “novom postsocijalističkom poretku”, supostavljajući ona “crna”, “ružičasta” i “siva”, pažljivo prateći njihove narativne niti i dovodeći ih u vezu opet s dokumentarnom kulturom vremena. No, osim s dokumentarnom kulturom vremena, autorica specifičnu vrijednost postsocijalističkih narativa o omladinskim radnim akcijama dovodi i u vezu sa simboličkim vrijednostima suvremenog kapitalističkog društva kao kronotopom u kojem se odvija i ova studija pri čemu vrijedi citirati vrijednosno oblikovano sjećanje Radislava Rabrenovića, komandanta akcije *Deliblatski pesak* 1983. i 1984. godine koju Senjković prenosi iz literature: “U to vreme mnogi roditelji su dolazili kod mene sa molbom da im primim dete na ORA, sa 12, 13, 14 godina jer žele da nauče šta je drug, šta je rad, šta je pomoći drugu, šta je na kraju život. [...] Mnogo lepote, ljubavi, prijateljstva, novih infrastrukturnih objekata. A sve to je stvaralo čoveka, čoveka koji se voli, koji se poštuje, čoveka koji je živeo dostojan život, koji je svojim radom doprinisio napretku otadžbine. A danas? Znam da se to nikada ne može vratiti, i ne mora, ali poštuemo nešto što nas je izdvajalo od drugih, nešto što nas je spajalo, nešto što nas je vodilo u bolje sutra. [...] Voleo bih da i naša deca dožive nešto slično, da im život ne preraste u rijaliti šou i tabloidne priče o nečijim lažnim životima. Ja sam imao privilegiju”. Time naposljetku otvaramo i pitanje specifične vrijednosti upisane i u ovu studiju čiji je sabirni glas samosvjestan humanistički subjekt koji nije lišen refleksije transformacije društvenih vrijednosti u “novom postsocijalističkom poretku”. Kako glasi zadnja rečenica ove studije: “[...] čak ako i pristanemo na to da sjećanja nekadašnjih brigadira i brigadirki nazovemo nostalgičnima, morat ćemo uzeti u obzir njihove subverzivne sastavnice, otpor prema društvenoj i političkoj suvremenosti, ponajprije u onome njezinu dijelu koji

je snažno obilježen egzistencijalnom nesigurnošću, erozijom i devalvacijom društvenih vrijednosti [...], ali i u dijelu što ga označuje povijesni revizionizam novog hegemonijskog pogleda”.

Pisana u duhu tzv. dezideologiziranog kabineta kurioziteta, ova studija svjesna je svih slabih i ranjivih mjesta naše postsocijalističke suvremenosti za čiji korektiv mogu poslužiti upravo nasilno odbačene simboličke vrijednosti jugoslavenskog socijalizma koje su se “gradile” i na omladinskim radnim akcijama. Ako vrijednosni epilog studije dovedemo u vezi s njezinim metodološki prologom u kojem nam autorica najavljuje kako knjiga nema pretenziju ponuditi “istinu” o radnim akcijama, fenomenu koji je trajao kroz čitavu povijest socijalističke Jugoslavije, možemo ustvrditi da ova studija ide i korak dalje, nudeći nam na svojevrsan način *istine* o radnim akcijama kroz mnoštvo raznovrsne građe, što je najveći vrijednosni dobitak koji iz nje možemo izvući. Upravo u njezinom višeglasju progovara i složenost fenomena omladinskih radnih akcija pa tako i složenost same refleksije jugoslavenskog socijalizma.

Maša Kolanović

Monika Kropelj Telban, Tipni indeks slovenskih ljudskih pravljic. Živalske pravljice in basni, Založba ZRC, Ljubljana 2015., 461 str.

Uzusi prikaza znanstvenih knjiga za znanstvene časopise ne dopuštaju veće iskaze osobnih zadovoljstava, a kamoli radosti. No, knjiga iz naslova upravo svojom akribičnošću, preciznošću, strpljivim dugotrajnim radom (jer takav se posao ne može brzo obaviti) te određenom sposobnošću da se odupre suvremenoj fobiji od klasifikacija i, katkad, suvremenom bijegu od korisnih i dugo građenih, a onda dijelom kasnije i napuštanih, praksi prethodnika, nuka upravo na iskaz zadovoljstva i radosti. Knjiga Monike Kropelj Telban *Tipni indeks slovenskih ljudskih pravljic. Živalske pravljice in basni* s jedne strane nudi svojevrsnu revitalizaciju (iako ona u međunarodnim okvirima nikad nije posve zamrla) potrebe razvrstavanja folklornog verbalnog i (u ovom slučaju) najčešće usmenoknjiževnoga materijala i njezinu dobro osmišljenu primjenu, a s druge sustavni pregled posebno slovenskoga, a time dijelom i međunarodnoga znanstvenog okvira (začetke, nastavljanja, implikacije) klasifikacijskog sustava što ga je bio započeo finski istraživač Antti Aarne (uz vodstvo Karla Krohna) 1910., a nastavio američki folklorist Stith Thompson (1961) te proširio i osuvremenio njemački filolog i folklorist Hans-Jörg Uther (2004).

U knjizi je to organizirano u 11 poglavlja (ostala otpadaju na predgovor, popis literature, popis kratica, kazalo tipova usmenih priča te sažetak na engleskom jeziku). U prvom se predstavljaju početni razlozi i ciljevi klasifikacijskih pionira (otkrivanje izvora, stilskih značajki priča, međusobni utjecaj pisane i usmene književnosti, a prije toga i želju da se teško pregledno bogatstvo međunarodnog bazena usmenih priča “znanstveno ukroti” i učini funkcionalno dostupnim svojim znanstvenim nastavljačima). Osim uvoda u opis razvoja indeksacijskog modela koji će kasnije biti temelj knjige, taj kratki pregled uključuje i kraći prelazak preko relevantnih pokušaja usustavljanja i razvrstavanja pripovjedačkog gradiva od strukturalističke, i time bitno drukčije, a teorijski i analitički vrlo utjecajne Proppove studije do doskoka na najnoviju njegovu primjenu u radu litavske folkloristkinje Bronislave Kerbelyt, koja je strukturalističko-semantičku analizu primijenila na etnološke i mitske predaje. Autorica neće zaobići ni razradu Proppovih funkcija Alana Dundesa na motifeme i alomotive koja se oslanja na distinkciju etskog i emskog američkog lingvisti i antropologa Kennetha L. Pikea, koji je tu distinkciju prvobitno koristio u puno užem lingvističkom smislu nego što je onaj koji će toj opoziciji donijeti kulturnoantropološku i etnološku slavu. Isto tako ukratko autorica će uputiti i na način na koji je Jack Zipes preuzeo sad već široko poznati termin *mem* iz *Sebičnog gena* R. Dawkinsa i ponudio ga kao potencijalno korisni alat za proučavanje seljenja sižea priča, o čemu će sigurno još biti rasprava.

U poglavlju koje se bavi počecima sistematiziranja slovenskih priča autorica počinje od Matije Valjavca, pjesnika, jezikoslovca i istraživača, koji je zapisima u mnogome zadužio i hrvatsku filologiju i folkloristiku, ističući nekoliko njegovih radova a posebno one koji se bave raširenošću motiva i tema među Slavenima. Nadalje navodi već ozbiljan sistematizacijski rad Karela Štrekalja koji nije uspio objaviti za života (onaj koji se odnosi na priče), ali je iza njega ostala bogata građa u Inštitutu za slovensko naropisje ZRC SAZU u Ljubljani. Rad Ivana Grafenaura, osnažen i posjetom Stitha Thomsona Ljubljani 1961. godine te suradnjom s Nikom Kuretom, a posebno s Milkom Matičetovim i Albinom Štrukaljem, omogućio je uključivanje slovenskih usmenih priča u međunarodni katalog. Nadovezujući se na rad svojih prethodnika i surađujući s Hans-Jörgeom Utherom i njegovim proširenim izdanjem *Tipnog indeksa* (2004) autorica Monika Kropelj Telban i dalje je opskrbljivala međunarodni katalog podacima o slovenskim varijantama priča, a rezultat je toga dugotrajnog rada i naslovna knjiga.

Pažljivo čitajući knjigu, vidljivo je da je gotovo sve što bi folklorist(ica) i/ili filolog(inja) poželio/poželjela u izdanju ovakvog tipa Kropelj predvidjela i uključila, pa će tako u sljedećem poglavlju ukratko predstaviti sva relevantnija objavljena izdanja zbirke slovenskih usmenih priča. Od početnih inkorporiranja usmenih priča kod protestantskih pisaca, preko Valvasorova uključivanja sižea usmenih priča i/ili predaja u svoju slavnu četverotomnu *Slavu vojvodine Kranjske* (1689) preko svih istraživačkoautorskih izdanja usmenih priča, od prve, one Frana Hubada iz 1882. godine – *Pripovedke za mladino*, do zadnjih izdanja u prvim desetljećima 21. stoljeća. U drugoj polovici 20. stoljeća, a intenzivno i zadnjih desetljeća, posebno od pokretanja biblioteke *Glavni* (pokrenula ju je slovenska filologinja i folkloristica Marija Stanonik 1988., a dosad broji 44 izdanja) zaredale su zbirke usmenih priča koje uspješno pokrivaju različite krajeve i mjesta Slovenije.

Potaknuta izostankom pregledne knjige o slovenskim basnama (pisane književnosti) i o basnama općenito, autorica u poglavlju koje skromno naziva “Uvod k živalskim pravljicama i basnim”, uz opis basni i priča o životinjama, donosi i pregled povijesti basnopisanja (i basni), njihovih izvora, značenja u evropskoj kulturi pojedina razdoblja kao i kanonskih autora koji su se u njima okušali. Basne (zapravo, pretpostavljam, basničke sižee) vidi kao one koji se mogu aktualizirati u više oblika, struktura i žanrova (od dugih ili kraćih pripovijesti, šaljivih priča pa sve do poslovice i frazema na koje se basne u jednoj od svojih pojavnosti mogu svesti ili koje mogu funkcionirati kao osamostaljena poučna poanta s kraja priče). No, istodobno ona (kako se već i uobičajilo i o čemu je pisao Alojzij Bolhar) razlikuje basne i priče o životinjama, od kojih ove druge uključuju veću narativnu protežnost i u većoj mjeri izostanak poučljivosti. Narativnu razvedenost priča u kojima su protagonisti životinje kao prevladavajuću poetičku karakteristiku priča iz Reznice uočio je već Milko Matičetov pa je on uglavnom i koristio termin *priča o životinjama* (živalska pravljica). Ovdje možda nije zgorega pripomenuti da su i u hrvatskoj usmenopripovjedačkoj građi (iako siromašniji pričama u kojoj su protagonisti životinje, što nije nužno moralo biti samo stvar odnosa na terenu nego i interesa za konkretne priče te tematike samih istraživača) i prema terenskim istraživanjima, postoji određena tendencija da se poučljivost zadrži u drugim tipovima pripovijedanja, a da se priče sa životinjskim protagonistima pa i onima kojima je izvor poneka oralizirana autorska basna, prošire pustolovinama i ostvare kao šale kojima je pouka protjerana na rub pripovjedačkog interesa, ako je uopće i ima. U završnom dijelu tog informativnog i dobro složenog poglavlja autorica će pokazati i suvremene razloge i interese upravo za taj tip priča, posebno one koje proizlaze iz koncepcije nespecističke filozofije i njezinih ekocentričkih implikacija u etnologiji i kulturnoj antropologiji, ali i predstaviti basne i priče o životinjama kao one koje nisu tek prežitek i odraz prošlih vremena, nego nastaju i aktualiziraju se u drugim oblicima suvremene književnosti i suvremenog pripovijedanja.

Svako od sedam sljedećih poglavlja, onih u kojima je autorica ponudila konkretno kataloško razvrstavanje prema ATU 1-299, organizirano je tako da se u uvodnom dijelu poglavlja donosi kraći pregled teme kroz povijest, kompariraju se slovenske inačice s onim europskima i ističu se pojedine metodološke ili razvrstavačke dvojbe ondje gdje ih ima, a zatim se donosi izbor usmenih (i pisanih izvora) kroz cjelovite tekstove te na kraju i sve ostale inačice s klasifikacijskim brojem i podacima o zapisu: istraživač/ica, mjesto i vrijeme zapisivanja, kazivač/ica (kad tih podataka ima) te mjestu objavljivanja i/ili arhivskom izvoru. Kod navođenja cjelovitih zapisa svi su ti podaci iznad izabrane priče, a tekstovi priča u svom pomnom odabiru dobro reprezentiraju svu raznolikost i prema obliku u kojemu su aktualizirani i zapisani (od onih narativno najrazvedenijih do onih koji se pojavljuju u tek dvije do tri rečenice), ali, čini mi se, i prema zastupljenosti određenih krajeva.

Od 299 tipova iz ATU kataloga, Monika Kropelj Telban u slovenskim je zbirkama usmenih priča, kao i izvorima pisane literature, otkrila 151 tip, a kako je već spomenuto, glavne, krovne teme organizirane su u šest poglavlja: 1. “Lisica Zvitorepka / The Clever Fox”; 2. “Druge divje živali / Other Wild Animals”, 3. “Divje živali in domače živali / Wild Animals and Domestic Animals”, 4. “Divje živali in ljudje / Wild

Animals and Humans”, 5. “Domaće živali / Domestic Animals”; 6. “Druge živali in predmeti / Other Animals and Objects”.

Knjiga Monike Kropelj Telban izvrсна je na nekoliko razina: na prvoj ona usustavljuje svekoliku, ponajprije usmenopripovjedačku (ali i ne samo usmenu) građu sa životinjskim protagonistima u okviru jedne kulture. Na drugoj ona tu građu, s obzirom na izabranu metodologiju, čini vidljivom i međunarodnoj znanstvenoj javnosti, posebno onoj kojoj je upotreba ATU kataloga bliska. Na trećoj razini ovako opremljena svim relevantnim podacima knjiga je korisna i svim drugim istraživačima koje bi usustavljivani predmet (basne i priče o životinjama) mogao zanimati posebno iz perspektive novoiznađenog interesa za animalistiku kako u kulturnoantropološkim i etnološkim tako i povijesnim i filološkim poljima interesa. Na četvrtoj razini, ona je ujedno i jako dobar reprezentant raznolikosti oblika u kojim se priče te tematike aktualiziraju. Na petoj razini, kao primjer dobre primjene jednog (ujedno i najpoznatijeg) klasifikacijskog modela, ona je i dobra literaturna jedinica za akademsku razinu poučavanja. Na koncu pristupačno pisan teorijski i povijesni pregled u uvodnim dijelovima knjige te dobra likovna i grafička oprema čine je dostupnom i zanimljivom i puno široj javnosti, kako u domicilnoj kulturi tako i u susjednima.

Evelina Rudan

Luka Šešo, Živjeti s nadnaravnim bićima. Vukodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih vjerovanja, Jesenski i Turk, Zagreb 2016., 296 str.

Što je vjerovanje u okviru tradicijske kulture, može li ga se uopće obuhvatiti i transponirati u jezik te kako ga proučavati, analizirati i interpretirati u njegovoj sinkronijskoj i dijakronijskoj protežnosti – samo su neka pitanja koja čine okosnicu knjige *Živjeti s nadnaravnim bićima. Vukodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih vjerovanja* Luke Šeše. Kako je vjerovanje teško, pa i nemoguće obuhvatiti u svim njegovim mnogostrukim ishodištima, značenjima i simbolima, o čemu svjedoči znatna znanstvena produkcija različitih disciplina koje se njime bave poput etnologije, kulturne antropologije, folkloristike, teologije, ali i psihoanalize (i ne treba posebno napominjati, koje ga sve odreda posve različito konceptualiziraju), Šešo zaobilazi strogo definiranje te svoj rad temelji ne na uobičajenoj etnološko-folklorističkoj opreci vjerovanja i predaje nego pak na opreci vjere i vjerovanja. Točnije, ishodište mu je tumačenja rezultata terenskoga istraživanja vjerovanja u fantastična/

nadnaravna bića u dalmatinskom zaleđu dvojno značenje latinske riječi *spes*, koja istodobno označuje vjeru, ali i nadu. Tako smatra da ljudi imaju vjeru u dobra bića, a u bića s negativnim i nepredvidljivim karakteristikama nemaju vjeru, nego samo vjeruju u njihovo postojanje i djelovanje, čime i pozicionira svoj osnovni znanstveni interes koji, unatoč podnaslovu, nije toliko usmjeren na sama nadnaravna bića nego na ljude koji u njih vjeruju, o njima pripovijedaju ili se od njihova utjecaja nastoje obraniti raznim apotropejskim, performativnim postupcima.

Upravo u usmjerenosti na čovjeka kao nositelja tradicije, tj. samoga vjerovanja Šešina se knjiga razlikuje od ostalih koje se bave pojedinim bićima ili pak vjerovanjima na određenom lokalitetu i koje su često tek deskriptivne, ili se pak zanimaju za predaje kao krhotine vjerovanja, a u kojima je ipak interes usmjeren primarno na žanrove usmene književnosti. Potaknut nezadovoljstvom takvim etnološkim i folklorističkim pristupima, Šešo se odlučuje za otklon od dotadašnjih istraživanja te se usmjerava na razmatranje društvene uloge vjerovanja. Taj je pomak vidljiv i u posve inovativnoj podjeli ne samih vjerovanja, bića ili usmenih žanrova kako je to dosad uvriježeno, nego pak kazivača i njihova odnosa prema vjerovanju. Folkloristička podjela verbalnih iskaza na kronikate, memorate i fabulate autoru je tek preambula za konstruiranje mnogo kompleksnije petodijelne podjele kazivača koju detaljno pojašnjava, a koja mu pomaže u razumijevanju brojnih društvenih uloga koja vjerovanja nose. Vjerovanja u nadnaravna bića, smatra autor, konstruiraju se i održavaju kao vrijednosti i simboli: radi uređivanja vlastitog ponašanja, kao “okvir” koji pruža sigurnost u teškim životnim okolnostima, radi utvrđivanja društvenih normi, usmjeravanja ili razrješavanja društvenih tenzija, nelegalnog stjecanja materijalne koristi, radi postizanja duhovnog integriteta i dr. Analizu društvene uloge pretežito je proveo tumačenjem snimljenih iskaza, gotovo u izravnom dijalogu sa sugovornicima, odnosno kazivačima. Rezultat njegove humanističke “kvalitativne” metode u društvenom istraživanju jest svojevrsna znanstvena priča u priči, *bricolage*, naracija sastavljena od komentiranih ulomaka naracija koje su ispričale kazivačice i kazivači – time je najvećoj mjeri (čitko i etički korektno) potkrijepljena dokumentarna uvjerljivost interpretacije. Drugi je važan istraživački prinos Šešine studije “pokrivanje” etnopolitički osjetljivog prostora u prijelomnom, poratnom razdoblju: kroz prizmu društvenih uloga pričanja i vjerovanja zahvaćeni su i mnogi drugi aspekti društvenoga života. Ukratko, raščlanjujući društvenu ulogu vjerovanja, Šešo razmatra ulogu priča o nadnaravnim bićima pri zabavi i socijalizaciji, zanima ga konstruiranje novih oblika pričanja, nastoji proniknuti mehanizam nastajanja društvenih normi i protumačiti ta pričanja kao pedagošku mjeru u odgoju djece (izazivanjem straha i prijetnje čuvaju se društvene norme); nastoji uočiti razlike u kazivanjima o nadnaravnom prema lokalnim uzusima grupne pripadnosti; primjećuje uporabu negativnih svojstava nadnaravnih bića u etno-konfesionalnoj determinaciji; posebno razrađuje ulogu nadnaravnih bića u rješavanju društvenih tenzija i kao indikatora društvenih nevolja.

Knjiga je podijeljena u šest cjelina, uz uvod, zaključak, sažetak i bibliografiju. U prvom dijelu, naslovljenom “Tradicijska vjerovanja u nadnaravna bića”, autor donosi pregled građe prikupljene u posljednjih stotinjak godina na području unutrašnjosti Dalmacije, podijelivši je u nekoliko cjelina: vile, vukodlak, mora, vještice te druga nadnaravna bića (vrimenjaci, višćaci ili višćuni, negromanti ili legromanti, orko, ma-

cić), koje su rječnički, leksikonski koncipirane i govore o postanku određenoga bića, njegovu izgledu, djelovanju, zaštiti od njega i dr. U drugom dijelu, "Pristupu sferi nadnaravnog", Šešo detaljno prikazuje dosadašnja, uglavnom domaća etnološka, folkloristička i kulturnoantropološka istraživanja nadnaravnih bića, dok u trećem dijelu ("Traganje za nadnaravnim bićima na prijelazu tisućljeća") obrazlaže potrebu i opravdanost drukčijeg pristupa istraživanju tradicijskih vjerovanja. Obnovljeno zanimanje za mitsko i nadnaravno smatra dijelom aktualne retradicionalizacije društva i remitologizacije suvremene kulture i znanosti. Četvrti dio, "Istraživanje nadnaravnih bića u unutrašnjosti Dalmacije", kao i peti, "Društvena uloga pripovijedanja i vjerovanja u nadnaravna bića", smješta nas na odabrani teren dalmatinskog zaleđa. Taj prostor u sjevernome dijelu uključuje Bukovicu, Ravne kotare i Kninsku krajinu, središnji mu dio čine Sinjska krajina, Dalmatinska zagora te Poljica, a južni dio Imotska krajina i područje od Vrgorca do Metkovića. Upravo su ta dva poglavlja temeljna za cijelu studiju i u njima autor iznosi i potkrjepljuje glavnu tezu, a to je da društvena uloga podrazumijeva i pričanje i vjerovanje – pričanje stvara tek okvir, obrazac ili kontekst, a puno značenje daje tek vjerovanje (ili barem pretpostavka o mogućnosti vjerovanja u ispričano). Nastanak vjerovanja ključan je za tumačenje društvene uloge, a vjerovanje nastaje iz mehanizama konstruiranih pričanjem. Tako je fokus izmaknut s nadnaravnih bića na same kazivače, u ovome slučaju djelatne subjekte koji pokreću, odnosno oblikuju vjerovanja, a vjerovanja zbog njih i postoje.

U šestom dijelu "Sudbina nadnaravnih bića u unutrašnjosti Dalmacije" Šešo propituje budućnost tradicijskih vjerovanja u nadnaravna bića na istraženome prostoru te, uz neizbježno konstatiranje "izumiranja tradicije", zapaža i dva važna fenomena. Prvi je da najprije iščezavaju vjerovanja koja imaju najmanje društveno-regulativnih uloga, dok je drugi, a na tragu istraživanja Erika Midelforta, da nadnaravna bića (pričanja o njima i vjerovanja u njih) zapravo i danas pomažu ljudima u svim segmentima života, pružajući objašnjenja za naizgled neshvatljive probleme.

Analizirajući današnju društvenu ulogu pričanja i vjerovanju u nadnaravna bića, Šešo je krenuo od kompleksne postratne društvene, gospodarske i političke slike dalmatinskog zaleđa koja se pokazala iznimno važnom za "žilavost" tradicijskih vjerovanja te je na toj pozadini uspio ocrtati njihovu mnogostrukost. Pričanja i vjerovanja u nadnaravna bića oblik su zabave i socijalizacije, ali istodobno služe i kao pedagoška mjera, kao sredstvo za reguliranje društvenih normi, kao odušak društvenih napetosti, kao sredstvo isticanja grupne pripadnosti, ali i za pripisivanje negativnih svojstava nadnaravnih bića Drugima. Kao što je zamijetio u svojim terenskim istraživanjima, na demonska se bića često projiciraju negativna svojstva Drugoga, odnosno vještica ili vukodlak kao bića koja istodobno i jesu i nisu čovjekom, lako postaju taj Drugi neke zajednice kojega valja eliminirati kako bi se ponovno uspostavio red i učvrstile društvene norme. Njihovim uništenjem zajednica ili pojedinac pročišćavaju se od Zla, približavajući se time svetome i uređenom, zaštićenom svijetu. No sa stvaranjem modernih država i zakonodavnih sustava koji onemogućuju olako sankcioniranje drugosti, nadnaravna bića jednostavno su se preselila u "privatni svijet" pojedinaca ili zajednica, omogućujući i dalje realiziranje osnovnog pokretačkog mehanizma, tj. identificiranje s njima ili u opreci prema njima.

Knjiga Luke Šeše, *Živjeti s nadnaravnim bićima*, važan je prilog suvremenim etnološkim, kulturnoantropološkim i folklorističkim izučavanjima vjerovanja u

fantastična bića, koristan sveučilišni priručnik, ali bez sumnje i knjiga koja će pobuditi zanimanje znatno šire publike, od entuzijasta i ljubitelja tradicijske kulture do vjernih *fanova Sumrak sage* ili Harryja Pottera.

Nataša Polgar

Sanja Potkonjak, Teren za etnologe početnike, Hrvatsko etnološko društvo (HED biblioteka) i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (FF press), Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Zagreb 2014., 103 str. (tiskano i elektroničko izdanje)

Sanja Potkonjak, autorica metodološkoga priručnika *Teren za etnologe početnike*, docentica je na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, na kojem već dugi niz godina izvodi kolegij *Metodologija etnologije i kulturne antropologije*. Kroz taj se kolegij studenti prvi put susreću s teorijskom i metodološkom te praktičnom stranom terenskoga rada, a velika većina ih upravo u okviru tog predmeta i provodi prvo cjelovito etnografsko istraživanje koje rezultira tekstom. Upravo na iskustvu izvođenja tog kolegija nastao je ovaj priručnik, u kojem se prvi put u hrvatskoj etnološkoj i kulturnoantropološkoj znanosti problematici terenskog rada pristupa sistematično, analitički i, možda najvažnije, demistificirajuće.

Uvodno poglavlje govori o razlozima nastajanja te ciljevima priručnika. Po njemu slijedi poglavlje “Što je to etnografija?”, koje se osvrće na pokušaj definiranja etnografije i svih razina značenja koje taj termin pokriva. Isprva shvaćan samo kao (što cjelovitija) monografija, pojam etnografije evoluirao je do danas aktualnog osvještavanja cijelog procesa istraživanja – od samih početaka osmišljavanja teme do kreiranja konačnog teksta. Autorica upozorava i na subjektivnu ulogu autora te na odnose moći koji se javljaju prilikom terenskog istraživanja i pisanja teksta.

U trećem se poglavlju, “Priroda terena: gdje, što i koga istražujemo?”, raspravlja o konceptu terena. Teren se definira kao “boravak izvan poznatog prostora” (17), a definicija se potkrjepljuje stvarnim primjerima iz prakse/nastave. Kratkim povijesnim uvidom u povijest terena naznačuju se najvažnije ličnosti i promjene u paradigmi terenskog rada, a posebno je značajna sistematizacija metodoloških pristupa terenu u hrvatskoj etnologiji. Autorica upozorava da se terenski rad ne mora odvijati samo u prostoru, nego i u drugim legitimnim poljima istraživanja poput književnosti ili interneta.

pozicija etnologa razmatra se u četvrtom poglavlju te se još jednom naglašava važnost spoznavanja odnosa moći i subjektiviteta autora, odnosno teksta kao konstrukta temeljenog na interpretaciji, a ne objektivnog i cjelovitog opisa. Raspravlja

se o poziciji etnologa kao autsajdera i insajdera te s tim povezanog istraživanja koje se provodi u stranoj ili bliskoj zajednici.

O važnosti organiziranog pristupa istraživanju govori se u poglavlju pod nazivom "Kako dizajnirati istraživanje?". Kao pomoć u dizajniranju prvih istraživanja nudi nam se podjela istraživanja u faze koje nam omogućuju preglednost i nadzor napretka tijekom istraživanja. Unatoč poželjnom što detaljnijem planiranju, autorica piše o potrebi za fleksibilnošću teme koja ovisi o samom toku istraživanja na terenu. To nam poglavlje nudi i primjere dokumenata koji prethode početku terenskog rada: prijave istraživanja nadležnim institucijama i dobivanja informiranog pristanka od kazivača.

Sljedeće poglavlje razmatra etičku stranu etnološkog istraživanja kako tijekom terenskog rada tako i tijekom procesa pisanja etnografskog teksta. Iako se pitanje etičnosti povlači od samih početaka etnološke znanosti, veću je pažnju zadobilo početkom 20. stoljeća na američkom tlu. Potaknuto sve upitnijom ulogom antropologa u vojnom i gospodarskom sektoru, Američko antropološko društvo, a za njim i druga nacionalna strukovna udruženja, donose svoje etičke smjernice i kodekse. Hrvatsko etnološko društvo to je učinilo 2013. godine usvojivši Etički kodeks HED-a (koji je dostupan na internetskoj stranici Društva). Uz strukovna društva, pravilnike o etičkim pitanjima donose i druge institucije, a autorica kao drugi najrelevantniji spominje kodeks Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji se prvenstveno bavi etikom u znanstvenim radovima. Objavljivanje rezultata istraživanja dotiče se i pitanja restitucije, odnosno davanja na uvid teksta i interpretacije dobivenog materijala samim kazivačima. Uz svijest o odgovornosti prema kazivačima, govori se i o autonomiji istraživača, koja ne bi smjela biti dovedena u pitanje.

Osmo poglavlje, naslovljeno "Prorada zbilje: tehnike bilježenja i analiziranja etnografskih promatranja i intervjua", govori o tehnikama pretvaranja sakupljenog materijala u etnografski tekst ili "nametanju reda", kako to autorica maštovito piše. Taj proces počinje već na samom terenu u obliku crtica ili kratkih bilješki o momentima koji nam se učine posebno zanimljivima. Na temelju njih može se voditi terenski dnevnik, koji bi trebao biti opširniji i odnositi se i na komponente terenskog rada koje nisu bile snimljene, a predstavljaju kontekst u kojem se odvijalo istraživanje. Najdugotrajniji proces sređivanja terenskih materijala je transkribiranje, koje mora biti što iscrpnije kako bismo dobili što kvalitetnije rezultate. Pomoć u transkribiranju svakako je kodiranje teksta koje nam omogućava lociranje tematski sličnih mjesta razgovora.

U zaključnom poglavlju autorica obrađuje funkcije etnografskog teksta te stilove autorstva. Kao dvije funkcije navode se interpretacija i kulturna kritika, za razliku od ranije preferiranog opisa pojedine kulture. Uz pomoć tehnike pisanja *gusti opis* (Clifford Geertz), izvode se karakteristike etnografskog opisa te različite vrste autorovog autoriteta na kojemu temelji rezultate iznesene u tekstu.

Djelo završava iznimno vrijednim pojmovnikom i bogatom literaturom koji svima zainteresiranim mogu poslužiti kao putokaz za daljnje čitanje. Velika je vrijednost ove publikacije i njena dostupnost – besplatno je se može preuzeti sa internetske stranice Hrvatskog etnološkog društva.

Iz perspektive bivše studentice, koja je odslušala i (uspješno) prvi put apsolvirala cjelovito terensko istraživanje tijekom kolegija autorice ovog djela, i etnologinje na

pragu prvih profesionalnih izazova zaposlene na radnom mjestu kustosice, koje nužno podrazumijeva ekstenzivan terenski rad, ne preostaje mi ništa drugo do ustvrditi da je riječ o iznimno vrijednoj publikaciji za cjelokupnu etnološku zajednicu.

Janja Kovač

Jelka Vince Pallua, Zagonetka virđžine. Etnološka i kulturnoantropološka studija, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2014., 310 str.

Etnokoreološka iskustva Ive Niemčić u istraživanju lastovskoga poklada otkrila su iz ženske perspektive dotad zanemarenu, nevidljivu, a pritom ritualno izrazito važnu ulogu žena u pokladarskom kolu Lastova (2011), te mi olakšala shvaćanje knjige Jelke Vince Pallua. Autorica je posvećuje svim *nevidljivim ženama u povijesti, pod paskom muze Klio*. Knjiga je podijeljena na pet osnovnih poglavlja uz niz potpoglavlja. Osnovna su poglavlja: 1) "Tragom virđžina"; 2) "Rasprostranjenost pojave" (uz potpoglavlja: "Uvod", "Upitnička građa Etnološkoga atlasa", "Građa iz pisanih izvora", "Komentar uz etnološke karte", "'Amazonke' iz Istre", "Virđžine na Apeninskom poluotoku (Albanci, Iliri)?"); 3) "Raznoliko lice virđžine"; 4) "Zagonetka virđžine" (uz potpoglavlja: "Uvodna riječ", "Dva odabrana autora – dvije oprečne interpretacije", "Binarna opozicija: matrijarhat / patrijarhat", "Prema rješenju drugim putem" ("Specifičan tip patrijarhalnog poretka", "Običajno pravo i imperativ želje za muškim potomstvom", "Starija plemenska organizacija i nova plemena", "Temelj ili vrh ledenoga brijega?"), "Romantično i neoromantično tumačenje pojave virđžine"); 5) "Etnogram – kronološki niz svjedočanstava". Na ta se poglavlja nadovezuju prilozi: "Izvori i literatura", "Sažetak", "Summary", "Zusammenfassung" i "O autorici". Tekst je popraćen dvjema etnološkim kartama, dvjema zemljopisnim kartama, dvjema većim tablicama (druga u obliku kronološkog prikaza pronađenih slučajeva virđžina: od 1860. godine do ožujka 2014. godine). Knjiga je opremljena s još nekoliko slikovnih priloga te s 36 fotografija virđžina, datiranih u vremenskom rasponu od 1907. do 2013. godine. Knjiga ima 233 bilješke. Njezina naslovnica prikazuje virđžinu Kajtaz snimljenu 2006. godine na planini Rugova na Kosovu blizu crnogorske i albanske granice, području njihove veće zastupljenosti. U svaku je knjigu umetnut i straničnik/*bookmark* s motivom s naslovnice.

Knjiga skreće pozornost i baca novo svjetlo na zagonetku virđžina, tabelija – zavjetovanih djevojaka koje su tradicijom, životnim prilikama i prostorom Zapad-

nog Balkana u kojem su rođene i odrastale, odgajane da bi u celibatu, izgledom i ponašanjem obavljale ulogu i poslove nedostajućih muškaraca, najčešće obiteljskih nasljednika.

Na osnovno pitanje koje u ovoj knjizi postavlja – što to može navesti žensko biće da promijeni svoj najdublje ukorijenjeni aspekt identiteta, podređujući ga imperativu opstanka zajednice te da vanjskim atributima prestane biti žena i simbolički postane *social male* – Jelka Vince Pallua, koja se u dugom razdoblju bavi tom temom, upozorava na nekoliko netipičnosti koje su joj se tijekom istraživanja nametnule – mnoge su prethodne studije o temi virdžina, naime, bile rezultat rada istraživačica pa se ne može govoriti o njihovoj androcentričnosti, što je gotovo uobičajeno u našim disciplinama. S druge strane, pokazuje se da same virdžine, društveno bivajući muškarcima, tijekom istraživanja često pokazuju prezir prema ženama istraživačicama, pridonoseći tako i vlastitoj nevidljivosti.

Autorica nas uvodi u temu tragajući za virdžinama vremenski i prostorno, temeljeći istraživanje na gradivu iz pisanih izvora od druge polovice 19. stoljeća do danas, te na upitnicama *Etnološkog atlasa* s 3000 lokaliteta, što uz komentare prikazuje tabličnim i kartografskim prikazima te kritičkim vrednovanjem i prosuđivanjem građe i njezina tumačenja.

O rasprostranjenosti pojave nadalje raspravlja na primjeru *amazonki* – istarskih žena u muškom odijelu, zaključujući da se usprkos nizu sličnih obilježja ovdje ne može govoriti o virdžinama kao što bi se to moglo za one na Apeninskom poluotoku o kojima također raspravlja.

Za etnologiju je posebno vrijedan uvid u raznolikost lica virdžina s prikazom neujednačenosti osobina, načina ponašanja, odijevanja, poslova koje obavljaju ili samih naziva: *virdžineša, tombelija, muškobanja, baba devojka, momak devojka, muška devojka, starosedelka...* Žalost za poginulim dragim može biti motiv za odlazak u hajduke, ali možda rjeđi razlog za postojanje virdžina nego pomanjkanje muškog nasljednika u obitelji.

Osim etnološke analize te kulturne pojave i potrage za njezinim podrijetlom, značenjem, ulogom i rasprostranjenosti, u ovoj se knjizi dobiva i kulturnoantropološki uvid koji kulturološke činjenice promatra i na osobnoj, egzistencijalnoj razini. Ono što dijelom ostaje zagonetkom jest osobni doživljaj, odluka samih djevojaka koje su prihvatile tu ulogu na što autorica vrlo argumentirano upućuje i time otvara mogućnosti za daljnje interpretacije.

Svakako, institucija virdžine zbog čega je i društveno prihvaćena i cijenjena jest njezino uklapanje u određene potrebe obitelji. Kao i krvna osveta, pojava virdžina dio je običajnoga prava koje pridonosi postavljanju društvene ravnoteže čime je važnija za funkcioniranje zajednice nego za položaj pojedinca.

Stoga, smatra autorica, neosporno je da se u slučaju virdžine radi o kulturno oblikovanoj društvenoj pojavi kojoj je cilj održavanje uspostavljenoga reda.

Povezivanje virdžina s matrijarhatom ili idealiziranje egzotičnoga Balkana iz zapadnjačke perspektive s kraja 19. i početka 20. stoljeća, tumači kao romantični mit, paternalizam i imperijalnu politiku spram Drugoga. Baš kao i traganja i želje da se taj fenomen u suvremenosti prikaže kao iskorak u emancipaciji žena ili potrebi iskazivanja njihova rodnog identiteta.

Autorica proširuje dosadašnja razumijevanja virdžina kao posebni fenomen cijelog sklopa društvenih i gospodarskih odnosa i njihova reguliranja, društvene dinamike i solidarnosti zajednice, hijerarhije i odnosa moći. Širokim pregledom i kritičkim pristupom postojeće literature, potvrdila je vrsnu teorijsku upućenost, oblikovala osobiti teorijski i metodološki okvir istraživanja. Pritom se, osim strogo znanstvenog i akademskog, istraživačkog cilja, uočava etičnost pristupa prema vlastitosti iskustva kulture drugoga. Knjiga je jasno koncipirana, s užitkom i lakoćom se čita pa je osim vrhunskoga znanstvenog rada ostvarila i onaj drugi cilj, postala je poticajno štivo za široki krug zainteresiranih čitatelja koje zanima kulturna povijest, društveni i obiteljski ustroj, položaj žene u užoj obiteljskoj i javnoj sferi, odnosno za one koje općenito zanima tradicija, te raznolikost i bogatstvo kulture.

Želim autorici da ova za hrvatsku znanost jedinstvena knjiga upravo zbog svoje intrigantne teme, ali još više zbog istraživačke sveobuhvatnosti i pristupa, dobije mogućnost prijevoda barem na engleski jezik te tako i mogućnost puno šire dostupnosti do, uvjeren sam, zainteresirane publike širom svijeta.

Tvrtko Zebec

Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe. Crossing the Borders, ur. John Eade i Mario Katić, Ashgate (Ashgate Studies in Pilgrimage, sv. 4), Farnham 2014., 187 str.

Zbornik donosi sedam od četrdesetak radova izloženih na skupu *Pilgrimage and Sacred Places in Central and Eastern Europe*, koji su urednici rujna 2012. godine vodili na Sveučilištu u Zadru. Osim u radu Marijane Belaj i Zvonka Martića, u ostalim su tiskanim radovima naslovi stilistički doradjeni, dok se domaći urednik tonu zbornika prilagodio temu mirila zamijenivši istraživanjem brda Kondžila. To je i jedini rad iz zbornika koji je na akademskom portalu raspoloživ u otvorenom pristupu.

Uz urednički uvod i pogovor Glenna Bowmana, sadržaj zbornika je razdijeljen u tri teme. Najprije "Stvaranje novih i traženjem starih religijskih domova" otvaraju studije Kondžila i Imvrosa. Mario Katić (Sveučilište u Zadru, str. 15–35) pažnju je posvetio lokalnom predratnom svetkovanju čudotvorne Gospine slike u crkvi na brdu Kondžilo kod sela Komušina kod Teslića u Republici Srpskoj, nakon završetka rata i povrata slike 1999. godine preobraženom u višestruke procesije. Dok se dekanatski obuhvat procesijskog prenošenja slike iz župne crkve do svetišta na brdu premjestio u listopad, na Veliku Gospu se put župe, memorijalnog parka i novog svetišta na Kondžilu zapućuje ranije neslućeno mnoštvo iseljenika i pro-

gnanika. Istraživač je primijenio etnografske i interpretacijske koncepte iz novijih studija antropologije hodočašća, utvrdivši sijaset značenja posvećivanja kolektivnog doma nastalog u snažnoj potrebi za takvim. Kondžilo slijedi studija s turskog otoka Gökçeade, gr. Imvros, iz pera Giorgosa Tsimourisa (Sveučilište Panteion u Ateni, str. 37–55). U središtu istraživačeve pozornosti je svetkovina 15. kolovoza kojoj Turci pridaju festivalski karakter, ne libeći se prodavati ni pravoslavne suvenire ili majice s natpisom “Volim Imvros”, dok Grci izgnani 1960-ih žele umaknuti poistovjećivanju s turistima uspostavljajući situacije simboličnog domaćinstva i komemorativnu narav okupljanja. Osim turističkog prometa, turske vlasti imaju ekonomskog razloga za trpeljivost jer po raspršenim miješanim naseljima periodični posjetitelji ulazu i u infrastrukturu nužnu za održavanje obnavljajućih kuća i imanja. U čitavom kolopletu, “useljenička” Bogorodica (tako nazvana u citiranoj homiliji) postaje središnjom točkom kolektivnih nadanja periodično okupljajućih Grka.

Drugi dio zbornika, naslovljen “Međureligijski dijalog i unutarreligijsko rivalstvo”, čine dva rada. Prvim su Marijana Belaj (Sveučilište u Zagrebu) i Zvonko Martić (u vrijeme pisanja rada doktorand, inače karmelićanin; str. 59–77) kroz okvir multireligijski respektiranih bosanskih hodočašća pobliže pristupili onome u Olovu. Tako koncipiran tekst je osobito uputan za strane čitatelje, zbog opisivanja širih zbivanja u zemlji, pače i kao prethodnica Katićevom radu. Pomnjava kronika svetišta i etnografski raspon odaju savjestan doktorski rad, no u sučeljavanju s poznatim kulturnoantropološkim studijama Međugorja čitatelju kakvom je dragocjen opširniji uvod može nedostajati naznaka razdjelnica bosanskih od hercegovačkih tema (npr. razlika hodočasničkih praksi između franjevačkih provincija). U drugom je radu Anna Niedźwiedz (Sveučilište Jagielonskog, str. 79–99) donijela sinkroniju, ali još uvijek punokrvnu etnografiju stvaranja značenja “nacionalnog svetišta” kroz usporedbu dugovječnih hodočašća u Jasnu Góru i od 1967. g. razrastajućeg lokalnog svetišta u Licheńu. Potonja je crkva postala najvećom poljskom bogomoljom, zajedno s uređenjem prostranog kompleksa, pružajući povoda izrazu “lihenizacija” kao nazivniku megalomanskih, naivističkih ili kičastih građevina snažno obilježenih kultom nacije.

Zaključni dio zbornika posvećen je “Rekonstrukcijama religijskog i sekularnog prostora”. Konstantinosa Giakoumisa (Njujorško sveučilište u Tirani; str. 103–118) zanimaju povijesna utemeljivanja i preobrazbe religijskih praksi u nominalno sekularne, opisujući i one koje su po religijskom konceptu sazdate u totalitarnom kolektivizmu. Recentno zapostavljanje revolucionarnih i udarničkih spomenika i komemoracija, često vezanih za sekularna hodočašća, zbivalo se usporedno s obnovom kršćanskih praksi. O sekularnom hodočašću estonskih Rusa u središte Talina, odakle je 2007. godine premješten sovjetski Spomenik neznanom vojniku, piše Polina Tšerkassova (Sveučilište u Talinu; str. 119–133). Ulični neredi koji su izbili pri dekonstruiranju tog spomenika i spomenička kontraranacija iz 2002. praćeni su etnografski i dovedeni u povijesni kontekst sudbina sovjetskih spomenika u Estoniji još od 1920. godine. Autorica završnog rada Nataša Gregorić Bon (ZRC SAZU; 135–149) analizira hodočašće u manastiru Stavridi u južnoj Albaniji, kad se okupljaju mještani i njihovi potomci iseljeni u Grčku uz takva svoja putovanja nastojeći se i skućiti u postojbini.

Kroz čitav se svezak metodološka konkordancija očituje referiranjem među prisutnim radovima, odrazom savjesnog uredničkog pretakanja skupa u zbornik.

Ukupni učinak je poželjan za korištenje u preddiplomskoj i diplomskoj nastavi humanističkih disciplina, podmirujući postavljeni cilj popunjavanja manjka izdanja studija objedinjenih u zajedničkoj pozornosti okrenutoj antropologiji hodočašća na prostorima koje bi bilo najlakše nazvati “nezapadnom Europom” (uvod, str. 1–3). Uz to, obradovati može zbornički zgoditak polučen domaćim skupom. Osim što su prakticirajući sudionici opisivanih kultura, većina autora pripada mlađem naraštaju znanstvenika i ovakav nakladni epilog potiče i dalje pratiti njihove istraživačke bibliografije.

Jadran Kale

Marijana Hameršak i Dubravka Zima, Uvod u dječju književnost, Leykam international, Zagreb 2015., 446 str.

Baveći se istraživanjima o počecima hrvatske dječje književnosti, Berislav Majhut ukazuje na postojanje *bijelih područja* i *crnih rupa*. Terminom *bijela područja* Majhut označava one dijelove hrvatske dječje književnosti koje istraživači uopće nisu istražili ili zamijetili, dok *crne rupe* definira kao područja istražena u ideološkom ključu i pod izvanknjiževnim utjecajima. Majhut se u svojem radu o potonjima terminima usmjerava na rana istraživanja početaka hrvatske dječje književnosti, no njegova opažanja o *bijelim područjima* i *crnim rupama* aktualna su i u promišljanju današnjeg znanstveno-istraživačkog rada o dječjoj književnosti.

Kompleksnost i paradoksalnost dječje književnosti povezana je s njezinim krajnjim recipijentom – djetetom – i njegovim društvenim odrednicama. Tako nastaju i predodžbe o djeci i dječjoj književnosti koje se mijenjaju s obzirom na politiku, ekonomiju, kulturu i društvo. No, te predodžbe nisu odraz dječjeg viđenja, već viđenja odraslih koji pomoću njih konstruiraju svoj identitet, istodobno stvarajući i identitet djece. Dekonstruiranje i razotkrivanje silnica koje utječu na stvaranje raznih predodžbi i ideologija o dječjoj književnosti, djeci i djetinjstvu, pošlo je za rukom Marijani Hameršak i Dubravki Zimi u njihovoj najnovijoj i jedinoj takvoj knjizi u polju istraživanja dječje književnosti u Hrvatskoj – *Uvod u dječju književnost*.

Usmjeravajući se na dvorazinsku strukturu istraživanja – književnopovijesna i književnoteorijska – autorice problematiziraju dječju književnost krećući od općeg prema pojedinačnom i otvarajući s pitanjem *Što je to dječja književnost?*. Općenito se, ističu autorice, književnost “opire jednostavnim i konačnim definicijama” (13),

dodajući kako kod određivanja književnosti nije bitno pitanje “što je književnost?” nego “zašto je nešto književnost?”, čime se može približiti njezinom boljem razumijevanju. U kontekstu dječje književnosti, ona je, povijesno i kulturno gledano, heterogena pojava koja iziskuje dvorazinsko čitanje jer je uvijek “prisutan ‘tekst iz sjene’ rezerviran za odraslog čitatelja” (18). Upravo taj odrastao, paradoksalno, čini ključnu figuru dječje književnosti. Naime, autorice navode kako se granice i značajke dječje književnosti konstituiraju upravo kroz vizije odraslih o vlastitom djetinjstvu. Na temelju potonjeg nastaju i predodžbe o djeci i djetinjstvu koje se, s obzirom na ideološke odrednice, mogu odrediti kao ispravne i neispravne, a o čemu odlučuju odrasli i koje ovise o njihovoj dominantnoj predodžbi djetinjstva kao razdoblja radikalno odvojenog od odraslosti.

Problematiziranjem pojma dječje književnosti i književnosti općenito, autorice nastavljaju s istraživanjem polja dječje književnosti kao užeg područja. Polje je dječje književnosti pod utjecajem raznih ideoloških, društvenih, kulturnih, političkih i ekonomskih silnica koje sudjeluju u njegovom nastanku i razvoju, ali i stvaranju *crnih rupa*. Stoga autorice istraživanje polja dječje književnosti otvaraju intrigantnim pitanjem – *Postoji li dječja književnost?*. Krećući od apstraktnih kategorija poput postulata klasične estetike, ali i rasprava koje su se vodile o dječjoj sposobnosti poimanja estetskog, autorice za odgovorom tragaju i propitivanjem odnosa nakladnika prema dječjoj književnosti, produkcije nagradnih knjiga i lektira te cenzure i kritike u dječjoj književnosti. Uzimajući u obzir sve navedene kategorije, autorice pristupaju polju hrvatske dječje književnosti u kontekstu Bourdieuove teorije polja kao dinamičkog koncepta, a čiji se stupanj autonomije mjeri prema sposobnosti “loma” vanjskih odrednica. Uočavajući dinamičnost unutar dječje književnosti, autorice su ustanovile postojanje polja; ostaje još samo otvoreno pitanje kada dolazi do njegova konstituiranja.

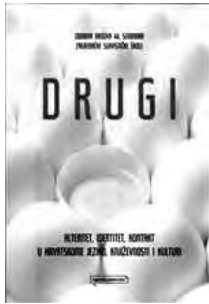
S polja dječje književnost, kao širega pojma, autorice se usmjeravaju na pitanje čitatelja i autora, ističući kako je jedna od specifičnosti dječje književnosti to što je autor rubna pojava jer sam naziv naglašava i upućuje na čitatelja. U dječjoj književnosti autor je *komunikacijski drugi* (94) te ne zauzima središnje mjesto, tj. puno su više poznata djela nego njihovi autori. Pritom autorice uviđaju kako se dječja književnost često smatrala predstupnjem i vježbalištem za daljnje, ozbiljnije stvaralaštvo nekih autora. Kod pitanja čitatelja zaključuje se kako dječja književnost nije isključivo vezana uz dječjeg čitatelja, već su njezini čitatelji nužno i odrasli. Autorice navode primjere literature u anglosaksonskom kontekstu gdje se takva književnost označava kao *crossover* literatura (109), ističući kako se ta pojava može pratiti duboko u prošlost, budući da je dječja književnost od svojih početaka do prvih desetljeća 20. stoljeća bila eksplicitno usmjerena i na djecu i na odrasle.

Poglavlje o autoru i čitatelju dječje književnosti logično je nametnulo pitanje statusa žanra te značajki književnih vrsta o kojima autorice pišu u narednim poglavljima. Zasebnu cjelinu čini poglavlje posvećeno fenomenu animalistike u dječjoj književnosti, u kojem autorice ističu kako veza između djece i životinja nije nužno samo biološka, već kulturološka i konstruktivistička jer su životinje, kao i djeca, *odgojene*. S obzirom na potonje autorice tu bliskost iščitavaju kao još jedan oblik generalizacije o djeci i djetinjstvu kojim “se fiksira značenje djetinjstva kao drugosti zapadnjačke kulture u kojoj moć imaju odrasli” (334). Posljednje poglavlje predstav-

lja i svojevrsno otvaranje novoga istraživanja, a usmjereno je na problematiziranje adolescentske književnosti i diskursa koji utječu na njezinu proizvodnju i predodžbu.

Marijana Hameršak i Dubravka Zima svojim su *Uvodom u dječju književnost* istražile mnoga *bijela područja* i ukazale na *crne rupe* u dosadašnjim istraživanjima hrvatske dječje književnosti, ali i dječje književnosti općenito. Prateći i oslanjajući se na recentna svjetska istraživanja dječje literature, autorice su ukazale na kompleksnost polja dječje književnosti, rušeći mit o njoj kao vježbalištu i predstupnju koji prethodi *pravoj književnosti*.

Martina Jurišić

Drugi. Alteritet, identitet, kontakt u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 44. seminara Zagrebačke slavističke škole, ur. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagrebačka slavistička škola – Hrvatski seminar za strane slaviste, Zagreb 2016., 216 str.

Dubravka Oraić Tolić u knjizi *Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne kulture* ističe kako je središnja trauma dvijetisućitih gubitak osjećaja za realnost i istinitost zbilje. Uzrok tomu je i virtualnost koja postaje ne samo tehnološki, već i filozofski problem. Virtualnost i njezina zbilja “najavljuju susret s nekim novim tipom moguće zbilje jednako zbiljske ili zbiljskije od zbilje na koju smo naviknuti” (20). Pojava virtualne kulture i zbilje duboko utječe i na konstituiranje i poimanje našeg identiteta kao jednog od najvažnijih elemenata ljudske egzistencije. A upravo to što je identitet, kako se konstituiraju identiteti i kako se stvara kategorija Drugog, kroz različite diskurzivne prakse ispituju radovi u Zborniku radova 44. seminara Zagrebačke slavističke škole: *Drugi: alteritet, identitet, kontakt u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi*. Tvrtko Vuković, uz Tatjanu Pišković, urednik zbornika i voditelj Zagrebačke slavističke škole, u “Uredničkoj bilješci” navodi kako su upravo kapitalizam, novi mediji i društvo spektakla osporili ono što je akademska zajednica smatrala prevladanim – problem identiteta. Seminarom se željelo propitati “kakve oblike, uloge i mjesta figura drugosti zaposjeda u odnosu na naš *postojeći* ili naš *žudeni* kulturni identitet” (7). U zborniku jedanaest autora/ica kroz različite teme propituje gradnju i odnos prema identitetima te stvaranje kategorije Drugog.

Književnost i identitet tema je zastupljena u nekoliko radova. Maciej Czerwiński iščitava hrvatsku prozu s ratnom tematikom kao mjesto stigmatizacije i demonizacije Drugoga u radu “Topografija Drugog na hrvatskoj imaginarnoj mapi. Između konceptualizacije i demonizacije u ratnoj prozi”. U radu “Gdje nam je dokaz da naše

‘ja’ traje’: Arsen, Filip, Melkior” Morane Čale razrađuje “ključnu modernističku temu odnosa *ja* prema drugome kroz metafore zrcala, dvojnika, bolesti i utvara” (57) na romanima *Isušena kaljuža*, *Povratak Filipa Latinovca* i *Kiklop*. Pitanjem jezika i identiteta bave se dva rada. Zrinka Jelaska u svojem radu “raspravlja o nazivu *ini* jezika i opsegu njegova sadržaja” (87), propitujući što je to drugo u pojmu *ini* jezici i povezanom pojmu inojezični govornik. U radu “Simbolički aspekti uporabe suvremenog engleskog jezika: konstruiranje prestižnih i poželjnih identiteta” autorice Anje Nikolić-Hoyt propituje se uporaba engleskoga jezika, posebno kod mladih, i načina na koji se, pomoću engleskog jezika, stvaraju periferni i odabrani identiteti. U kategoriju jezika i identiteta može se uvrstiti i rad “Romi Bajaši u Hrvatskoj” Petra Radosavljevića. Autor se bavi izoliranošću Roma Bajaša na području Hrvatske što se snažno očituje u njihovom jeziku, koji je sve više pod utjecajem hrvatskih govora.

Izlazak iz okvira uobičajenog tumačenja identiteta i drugosti predstavlja rad Suzane Marjanić “O zelenim kulturalnim studijama: životinjski alteriteti ili ‘Životinja koja, dakle, jesam’ (J. Derrida)”. Rad je podijeljen na dva dijela i usmjeren na istraživanje uloga životinjskih alteriteta u domaćoj etnotradiciji i popularnoj kulturi gdje autorica propituje antropocentrični pristup u zelenim kulturalnim studijama. Pitanjem hrvatskog nacionalnog identiteta bave se radovi Katarine Luketić “Balkan i/ili Europa. Kompleks pripadnosti i identitetska neuroza hrvatske kulture 1990-ih godina” te Jasne Čapo “Simboli, procesi, prijevori: prilog raspravama o hrvatskom identitetu”. Katarina Luketić se usmjerava na problem hrvatske pripadnosti Europi ili Balkanu, posebno 90-ih godina prošloga stoljeća kada dolazi do odvajanja od jugoslavenskog identiteta i isticanja pripadnosti srednjoeuropskom ili europskom identitetu. U kontekstu potonjeg autorica posebno naglašava negativnu percepciju Balkana kao barbarskog, dok se, s druge strane, europsko uvijek označava kao civilizacijsko. Takva negativna percepcija balkanskog prostora dovodi do njegove demonizacije i stereotipizacije, koja se, povijesno gledano, učvrstila još za vrijeme Prvog svjetskog rata i Balkanskih ratova, a nastavlja se i nakon Drugog svjetskog rata, no povezana s komunizmom i komunističkim uređenjem. Izlaskom iz Jugoslavije novi poredak zahtijeva i rekonstruiranje postojećeg identiteta, a taj proces provode društveno-političke elite. Novi je identitet uvijek suprotan od identiteta susjednih zemalja, koji se vide kao prijatnija. Kako se konstruira taj identitet tema je rada Jasne Čapo, koja analizira pisanja o hrvatskom identitetu u posljednjih dvadeset godina kroz tri dominantna pristupa u stvaranju identiteta. Na prvom je mjestu inventarni pristup koji kulturu poima “kao koherentan, integriran, homogen i statičan sustav mišljenja, vjerovanja, obrazaca ponašanja i proizvoda koji karakterizira određenu skupinu” (73). Autorica naglašava kako je u tom pristupu identitet samo popis obilježja. (De)konstrukcijski pristup shvaća identitet kao “povijesni proces društvene proizvodnje i konstituiranja”, no nemoguće ga je graditi “bez zrcala koje nude drugi” (75). Posljednji je instrumentalni pristup ili ekonomsko-marketinški, u kojem je bitna prepoznatljivost, konkurentnost i brendiranje, tj. kakvi možemo biti. Autorica zaključuje kako politika hrvatskog identiteta treba biti usmjerena na pluralnost, otvorenost, uključivost i građanstvo.

Zanimljivu vizuru identiteta i izgradnje drugosti nudi Maša Kolanović u radu “‘Amerika’ i drugovi: ‘prvost’ Sjedinjenih Američkih Država i ‘trećost’ Jugoslavije”. Autorica SAD vidi kao proizvođača Drugoga, ali i onog koji jest Drugi. Taj se odnos

proizvodnje predodžaba i njihovih utjecaja ispituje u kompleksnom odnosu Jugoslavije i njezinog komunističkog režima prema kulturi SAD-a. Autorica kroz popularnu jugoslavensku kulturu ukazuje na promjenjivost ideje o Drugome, s obzirom na odnos te kulture prema SAD-u i njegovom utjecaju na Jugoslaviju. Prvi i zadnji rad u zborniku zaokružuju cjelokupnu priču o identitetu, usmjeravajući se na odnose moći i ideologije. Mislava Bertoša svojim radom "Diskurs i Drugi: o nekim obilježjima jezičnih interakcija psihijatra i pacijenta od kraja 19. do sredine 20. stoljeća" otvara priču o Arhivu Klinike za psihijatriju Vrapče gdje analizira povijest pacijenata s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća s posebnim naglaskom na homoseksualnost. Autorica uočava kako se kategorija Drugog u istraživanom razdoblju smatrala opasnom, zbog čega se težilo njezinoj moralizaciji, kontroli, normiranosti i discipliniranosti, a to se provodilo na političkoj, institucionalnoj i pučkoj razini te tako utjecalo na to da homoseksualnost u tom razdoblju dobije kategoriju trostruke drugosti. Povijest bolesti pojedinačnih pacijenata autorica analizira kroz diskurs psihijatra i diskurs pacijenta, uočavajući niz obrazaca karakterističnih za svaki pojedini diskurs, pri čemu je diskurs psihijatra uvijek s naglašenom pozicijom moći. Ista se arhivska građa obrađuje i u posljednjem radu, autora Tvrtka Vukovića, "Nenormalni. Normalizacijski kultura 19. stoljeća i hrvatska književnost 'fin de siècle'". Za razliku od Mislave Bertoše, Tvrtko Vuković interpretira arhivsku građu u kontekstu oblikovanja hrvatske građanske kulture i književnosti s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Psihijatrija se u drugoj polovici 19. stoljeća koristila kao oblik discipliniranja i normalizacije društva pri čemu autor uočava njezinu znanstvenu neutemeljenost, imenujući je stoga protopsihijatrijom jer se nametnula pod krinkom općeg dobra, a ne kao znanstveno utemeljena disciplina. Njezin utjecaj autor iščitava iz hrvatske književnosti na prijelazu stoljeća te izvodi tezu kako se književna djela toga razdoblja mogu čitati "kao simptomi građanske kulture koja se mahom oblikuje u drugoj polovici 19. stoljeća" (198). Svoju tezu potkrepljuje interpretacijom romana Vjenceslava Novaka *Tito Dorčić* gdje naslovnog lika vidi kao odraz kategorije nenormalnog koju stvara protopsihijatrija 19. stoljeća, dodajući kako "roman *Tito Dorčić* treba čitati kao dio kompleksnog odnosa hrvatske književnosti *fin de siècle* i hrvatskog buržoaskog društva druge polovice 19. stoljeća" (208).

Zbornik *Drugi* zanimljivo je znanstveno štivo koje ukazuje na kompleksnost formiranja identiteta te mehanizme moći i ideologije koji utječu na njihovu izgradnju. Nezaobilazna je tema i kategorija Drugog što radovi problematiziraju kroz istraživanja usmjerena na definiranje načina nastanka nekog identiteta. Identitet još uvijek nije prevladan problem i kao nestabilna i uvijek promjenjiva kategorija rijetko će biti, a uz izgradnju identiteta uvijek nastaje i kategorija Drugog. Zbornik indirektno ukazuje da su u virtualno doba, kako ga imenuje Dubravka Oraić Tolić, identiteti podložniji rekonstrukciji, a kategorije Drugoga stvaraju se sve češće i spontanije. Poput nekog lajtmotiva, poruka koja se proteže kroz zbornik usmjerena je na identitete kao na kategorije različitosti, a ne istosti tako da u izgradnji identiteta uvijek postoje kolateralne žrtve.

Martina Jurišić

Etnoimpresije iz Skopja, ur. Goran Ledenčan i Snježana Zorić, Studentski zbor Sveučilišta u Zadru, Zadar 2014., 100 str.

Monografija *Etnoimpresije iz Skopja*, koju su uredili Goran Ledenčan i Snježana Zorić, rezultat je suradnje profesora/ica i studenata/ica etnologije i kulturne antropologije Sveučilišta u Zadru u sklopu terenske nastave u Skopju. Knjiga je osmišljena kao odgovor na film *Šampioni Šutke* (Šutke je jedno od romskih naselja u Makedoniji), no ispostavilo se da zimsko godišnje doba nije bilo pogodno za istraživanje terena budući da se svakodnevnica počela sve više odvijati u kućama, a ne na otvorenome. S obzirom na nedostupnost prvotno planiranog terena, istraživači su odustali od početne teme te se okreću novim izvorima za stvaranje etnografija u malome. Radovi u zborniku okupljeni su oko nekoliko centralnih tema: makedonske svakodnevnicke, konstruiranja nove makedonske države nakon raspada Jugoslavije, komunikacije koja se odvija u novonastaloj multikulturnoj situaciji te odnosa Makedonaca i Albanaca koji iz takve situacije proizlazi.

Na sustavan i jasno definiran način zbornik radova prikazuje višeslojnost obrađene teme, tj. izgradnje makedonskog identiteta nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Makedonije. Knjigu čini više samostalnih cjelina, svakog istraživača ponaosob i njegova područja interesa sa zajedničkom osnovom identiteta, te problematika koja se veže uz samu izgradnju identiteta, (re)prezentaciju prema drugima te odnose moći koji iz toga proizlaze. Svaki od autora/ica donosi drukčiju (re)prezentaciju Skopja i Makedonije, koje u konačnici čine uokvirenu sliku.

Istoimeni uvod knjige prikazuje glavnu problematiku koja se obrađuje, te obrazlaže izbor metodologije, kao i razlog korištenja koncepta *Writing Culture* i *imagologije*.

Profesori/ice i studenti/ice prezentirali su kako se pojmu izgradnje identiteta može pristupiti iz više fokusnih točaka – od interkulturalnih odnosa multietničkog društva Makedonije preko geografskog i arhitektonskog rasporeda urbanog prostora Skopja do religijskog aspekta Majke Tereze kao interkulturalne i interreligijske ikone te položaja žene u muslimanskom društvu.

Ciklus tekstova otvara Ljupčo S. Risteski, profesor s makedonskog Sveučilišta Ćirila i Metoda u Skopju, tekstom "Himalayan, Yet Ours. A Postsocialist Saga of the Macedonian Kingdom in the Himalayas". Fokus teksta leži u potrebi samoafirmacije makedonskog etničkog i nacionalnog identiteta kroz postojanje jedne druge zajednice koja se smatra bliskim rođacima i potomcima Aleksandra Velikoga. Autor evocira raspad Jugoslavije i autorefleksivno opisuje atmosferu koja je vladala u predgrađu Kalugjerica (četvrti Beograda s većinskom makedonskom zajednicom) te buđenje makedonskog nacionalizma. Odnosi moći na području Balkana očitavali su se kroz

pokušaj dokazivanja starije etnogeneze naroda u postsocijalističkom miljeu, pa se tako Makedonija okreće proučavanju balkanskih i paleobalkanskih korijena koji su bivali zapostavljeni za vrijeme socijalizma, što ujedno znači odbacivanje slavenstva. Autor navodi kako dolazi do pokušaja izgradnje identiteta kroz povezivanje Makedonaca sa zajednicama Hunza i Kalash iz himalajskog dijela Pakistana. To se stvaranje identiteta kretalo u dva smjera: 1. Stvaranje što veće povezanosti, čemu je doprinio i Ilija Časule svojom lingvističkom analizom srodnosti burušaskog jezika zajednica Hunza i Kalash s jezicima Balkana, pa tako i staromakedonskim; 2. Ekspanzija teorije o identitetu dolaskom desno orijentirane demokršćanske konzervativne stranke VMRO DPMNE. Članak također donosi autorefleksiju na Galičku svadbu, uprizorenje princa i princeze zajednice Hunza te reprezentaciju egzotičnog i onog Drugog (zajednice Hunza) u makedonskim medijima, kao i popratnu analizu komentara na internetskim portalima. Zaključne riječi teksta donose kritiku novinara Sasa Kokalanova, njegovo izražavanje zabrinutosti za Makedoniju i njenu budućnost te autorovo mišljenje o osjetljivosti makedonskog identiteta, koji nailazi na probleme i izvan i unutar države.

Ana Hrkač, studentica Sveučilišta u Zadru, bavi se antagonizmima između Makedonaca i Albanaca u stvaranju samostalne makedonske države. Zanimaju je sukobi većinskog makedonskog i manjinskog albanskog stanovništva te se pita proizlaze li ti sukobi samo iz religije te postoji li način razrješenja i poboljšanja toga odnosa.

Krizom jugoslavenske komunističke ideologije, makedonski nacionalizam poprima postjugoslavenski obrazac te teži ili maksimalističkoj ili minimalističkoj strategiji. Isto se događa i s albanskim nacionalizmom, kako navodi Ana Hrkač. Sukobi iz 2001. godine gotovo su doveli do građanskog rata kao etničkog rata, no okončani su potpisivanjem *Ohridskog sporazuma*, kojim je albanska manjina dobila veća prava. Autorica navodi kako postoji razlog za takav antagonizam između Makedonaca i Albanaca: izgradnja makedonske nacije počinje relativno kasno, tek četrdesetih godina prošloga stoljeća, dok albanska manjina ima razvijen etnički identitet. Problematika koju autorica otvara jest nepostojanje građanskog identiteta iz čega proizlaze sljedeća pitanja: Može li manjina biti dio nacije? Mogu li jedna ili dvije nacije imati zajednički identitet? Raspadom Jugoslavije moralo je doći do reafirmacije identiteta; nova makedonska država temeljila se na zamjeni ideološke paradigme u liberalnu demokraciju. *Ohridski sporazum* s jedne strane nastoji stvoriti građansku državu, ali ujedno potiče i jaču etnizaciju političkog života. Albanska politička elita teži stvaranju dvonacionalne države što makedonska politička elita ne podržava. Prije *Ohridskog sporazuma* postojala je težnja uvođenja albanskog jezika kao drugog službenog, kao i davanje autonomije Iliride. Prema Vesni Stanković Pejnović, postoje težnje međunarodne zajednice za oblikovanje Makedonije kao multikulturne države. Prijepori koji proizlaze iz identiteta Albanaca i Makedonaca vidljivi su i u nazivu države: albansko gledište zahtijeva pokušaj njihove asimilacije, dok makedonsko gledište zastupa umanjenje sigurnosti nacije. *Ohridski sporazum*, kako piše autorica, dovodi do decentralizacije koja bi trebala smanjiti dva polarizirana etnička identiteta, koje je dovelo ne samo do razdvajanja političkih elita nego i društva. Zaključno navodi nekoliko organizacija/projekata koje se bave stvaranjem višenacionalnog identiteta na razini makedonske svakodnevnice te preuzimaju posredničku ulogu

u poboljšanju odnosa, stvarajući neutralne terene za sastajanje mladih obje strane. Posebno se ističu projekti ECRP Skopje, projekt Babilon i projekt Mozaik.

Goran Ledencan, također student Sveučilišta u Zadru, bavi se vizualnim (re)prezentacijama Skopja i stvaranjem nove slike starog grada projektom *Skopje 2014*. Koristeći se pretežito teorijskim konceptom antropologije prostora, autor analizira promjene urbanog krajolika i imidža grada, kao i njihove povezanosti s političkim, međuetničkim i gospodarskim trendovima. Naglašava kako projekt *Skopje 2014.*, koji je financirala Vlada Republike Makedonije, oblikuje usporedne povijesti grada i države, te da je naglašen politički život jer o navedenome ovisi urbanizacija. Prema njegovu mišljenju, dogodila se promjena iz jugoslavenskog socijalističkog sustava u kapitalistički – turističko-etnokratski s propagandističkim obilježjima. Kultura nije prostorno-vremenska fikcija, navodi autor, te društvena proizvodnja utječe na upisivanje značenja u prostor. Projekt *Skopje 2014*. pridonosi stvaranju makedonskog i albanskog nacionalizma te dovodi do etnokracije stvaranjem simboličkih markera etničke zajednice kao i segregacije društva. Postavlja se pitanje tko ima pravo odlučivanja o izgradnji zajedničkog javnog skopskog prostora, zašto dolazi do etno-brenda Skopja kao prozapadnog grada.

Tekst “Majka Tereza – interkulturalna i interreligijska ikona” Snježane Zorić, profesorice koja je vodila projekt, obrađuje poticaj odlaska Majke Tereze u misiju, nadilaženje razlika s kojima se susreće te njezin način susretanja onog drugog. Smještanje njenog lika u treći prostor, između kultura i religije, iznimno je bitno za analizu. Autorica navodi kako nije došlo do religijske promjene koliko one kulturne dramatičnosti; ono drugo ju je zanimalo isključivo za ostvarenje njezine vlastite ljubavi i odanosti Bogu. Kao takva vrši funkciju posrednice između ovozemaljskog i onozemaljskog života te se posvećuje onima koji umiru sami. Njezine dvije misije – misija milosrđa i misija ljubavi – teže pružanju dostojanstvenog umiranja u miru, no treba istaknuti kontradiktornost pojma patnje u tom konceptu. S obzirom na to da se božanski princip nalazi u svakome, čini se da nema razloga za uspostavljanje kulturne i religijske razlike, navodi autorica teksta, ali bitno je istaknuti da je onaj drugi koji poima Majka Tereza *dvostruki drugi*, jer je ujedno različit spram nje, ali i društva koje ga je odbacilo. Budući da njezine misije nisu propitivanja sličnosti i podudarnosti, ne možemo govoriti o interkulturalnom susretu. Iako dobitnica Nobelove nagrade za mir te niza drugih nagrada, njen lik i djelovanje podliježu kritikama. Jedna od najoštrijih je Hitchensova kritika, koja dovodi u pitanje legitimnost i humanost samog hospicija gdje se razilaze mišljenja o sekularizaciji medicine i religiji kao reliktu. Zaključne se riječi vraćaju na sâm početak, Memorijalnu kuću Majke Tereze u Skopju, koja je i bila poticaj za pisanje tog teksta.

Helena Tonković, sudionica terenske nastave, također studentica Sveučilišta u Zadru, bavi se tematikom položaja žena u muslimanskom društvu u Skopju. Ističe kako joj je glavni cilj bio dekonstrukcija vlastitih negativnih stereotipa o ženama u islamu. Pozivajući se na istraživanja Tihane Štojs, navodi kako su prava žena dana u *Kur'anu*, koji nema hijerarhijski sustav za različite spolove, niti im dodjeljuje različite atribute. Brak *Kur'an* smatra najbitnijom institucijom, ali daje podjednako pravo razvoda i ženama i muškarcima, kao i pravo na vlastitu imovinu i zaradu. Autorica problem vidi u postavljanju žene kao drugosti naspram muškarcu i zapadnjačke percepcije onoga što bi žena trebala biti. Razdvajanje kulture od biologije i promišljanje

roda feminističkih teoretičarki sedamdesetih i osamdesetih godina izmijenilo je sliku onoga što podrazumijevamo pod identitetom žene i muškarca. Autorica također navodi da u praksi dolazi do razilaženja tradicije i religije, tako da se izvorni tekst *Kur'ana* odvaja od kulturnog i socijalnog realiteta, te je potrebna reafirmacija pojedinih spornih dijelova. U okviru navedenoga naglašava kako je potrebno daljnje istraživanje s obzirom na to da se kazivač uglavnom orijentirao na islam općenito, a ne na Skopje.

Knjiga je obogaćena nizom fotografija koje dodatno objašnjavaju razrađene teme s područja terenske nastave te sadrži i popratne terenske dnevnikove koji objašnjavaju proces nastanka te etnografije u malome.

Tematski svakako aktualna, ne samo na području Makedonije i Balkana, monografija *Etnoimpresije iz Skopja* pruža uvid u kompleksnost takvog procesa. Svakako je preporučljiva studentima etnologije i kulturne antropologije, s obzirom na to da je sâm projekt nastanka knjige namijenjen studentima, za korištenje u nastavi ili kao fakultativna literatura za one koji žele dobiti uvid u način pisanja etnografija, koncipiranja samog terenskog istraživanja kao i njegove organizacije.

Monika Marić

Sonja Petrović, Siromaštvo u folklornoj tradiciji Srba od XIII do XIX veka. Prilog proučavanju narodne kulture, Albatros Plus, Beograd 2014., 492 str., 113 ilustracija

Knjiga Sonje Petrović *Siromaštvo u folklornoj tradiciji Srba od XIII do XIX veka. Prilog proučavanju narodne kulture* fokusirana je na jednu od fundamentalnih kategorija narodne kulture i na folklornu tradiciju Srba u periodu okvirno omeđenom formiranjem srednjovekovne srpske države Nemanjića i nastankom moderne srpske države nakon ustanaka i oslobođanja od osmanske vlasti. Ova obimna i akribično pisana studija nadilazi, međutim, naslov i građom i ilustracijama koje je prate (Erchard Schön, Pieter Bruegel Stariji, Pieter Nolpe, Rembrandt, Gustave Doré, Felix Kanitz, Josip Danilovac, Uroš Predić..., srednjovekovne freske, gravire, minijature, dopisne karte, fotografije). Čak i kada se ima na umu činjenica da se autorka opredeljuje za veoma široko značenje termina *folklorna tradicija*, koje “obuhvata ne samo elemente seoske kulture nego i gradske, kao i kulture i potkulture specifičnih grupa”, uz to i “elemente ideologije i religije koji su u folklor prodrli iz neseljačkih slojeva putem pozajmica, adatacija i na druge načine”, krajnje heterogen korpus izvora na osnovu kojih se rekonstruiše slika siromaštva u tom širokom vremenskom luku – a on,

pored tekstova usmene provenijencije, obuhvata arhivsku građu najrazličitijeg tipa, od turskih deftera i popisa stanovništva, poseda i poreskih davanja, preko pravnih spisa, žalbi, uredbi, historiografskih dela manje ili veće pouzdanosti (Orbin) i manjeg ili većeg stepena opštosti (istorija sela Kuzmin, npr.), srednjovekovnih zapisa i natpisa, do memoara i brojnih putopisnih svedočanstava (Taube, Engel, Erler, Lefevr, Rovinski i dr.) – pruža daleko širu osnovu za razumevanje siromaštva od onog koje bi bilo čisto “folklorno”. Praćenjem opštije istorije poimanja i prirode siromaštva, kao i složene dijalektike odnosa između rada, dokolice i siromaštva (nerad naspram aristokratskog ideala “plemenite dokolice”), autorka zalazi u antiku i vreme ranog hrišćanstva, čime se delimično nadilazi i naznačeni vremenski period, i istovremeno znatno širi geografski i kulturni areal od onog neposredno vezanog za kulturnu istoriju Srba. U fokusu autorke su, najzad, sem klasično pojmljenog siromaštva (siromaštvo kao nemaština), i siročad u najširem smislu (deca bez roditelja, osobe koje su ostale bez supružnika i sl.), kao i čitav niz socijalnih, uglavnom marginalnih grupa i društvenih fenomena posredno vezanih za siromaštvo, pa je po širini zahvata i temeljitosti istraživanja ova studija prilog proučavanju jedne od temeljnih kategorija narodne kulture pisana u najboljoj tradiciji “nove istorije” (*nouvelle histoire*), ali i novog istorizma (*New Historicism*), s obzirom na činjenicu da se tekstovi usmene kulture čitaju kao refleksi društvenih struktura i procesa.

Sem uvodnog i zaključnog poglavlja, knjiga sadrži šest celina koje u nekoj vrsti ciklične, “prstenaste” kompozicije prate siromaštvo od opštih istorijskih i antropoloških osnova, preko siromaštva kod Srba u istorijskoj perspektivi i folklornoj tradiciji, društvenih grupa koje su status *sirotih* imale po različitim osnovama (porodičnom, ekonomsko-cehovnom), do veze siromaštva sa smehovnom kulturom, putem kojeg je ta kategorija vraćena u okvire srednjovekovnog (karnevalskog) pogleda na svet.

Autorkin uvid iznesen u uvodnim pasusima “Kratkog osvrt na sociološka objašnjenja siromaštva” da je poimanje siromaštva zavisilo “od pristupa i ideologije” i da je od samih početaka osciliralo od “poželjnog i svetog stanja do materijalne i socijalne deprivacije” variraće se na mnogim mestima u knjizi, pošto će se status svih kategorija sirotih pokazati krajnje ambivalentnim i u religijskom, i u običajno-pravnom, i u etičkom, i u književno-folklornom sistemu. Pozitivan simbolički aspekt tog obimnog i heterogenog društvenog sloja uglavnom je, kako pokazuje autorka, baziran na potencijalu medijatora: kao simbolički ekvivalent transcendentog siromasi su otvarali prostor za razmenu “darova” između ljudi i bogova/predaka/više sile, što je u arhaičnijim kultovima i religijama bilo neposredno vezano za predstave o sudbini, a u hrišćanstvu za pojmove vrline i spasenja. Negativne dimenzije proisticale su iz neminovne marginalnosti (ekonomske, intelektualne, higijenske, zdravstvene i sl.), devijantnog ponašanja (krađe, zločini) i činjenice da je ta socijalna skupina narušavala “estetiku društva, grada i građanstva u celini” (P. Brown). Otuda su se – sem osnovne podele na voljno siromaštvo, zasnovano na apsolutnom favorizovanju duhovnog na račun materijalnog i na prezrenju tela i porodičnih odnosa (askete, podvižnici), i nevoljno siromaštvo (nemaština), koje je “društveno stanje” – i u običajno-pravnom poretku i u folklornoj tradiciji formirala i dva osnovna tipa siromaha: dobri i rđavi. Prvi su bili socijalno i institucionalno adoptirani i pod zaštitom/kontrolom zakona i države (primera radi, u Habzburškoj monarhiji postojali su popisi prosjaka, oni su nosili formalno obeležje u vidu limene značke koja im je omogućavala da slobodno

prose, a pojedini su imali i izvesne titule – *judex* i *vice judex*), dok su drugi progonjeni i kažnjavani. Graničnu poziciju imali su, kako pokazuje autorka, jurodivi (“ludi Hrista radi”), koji su objedinjavali “karnevalsku smehovnu kulturu (oličenu npr. u šaljivdžijama i skomrasima) i ozbiljno načelo službene hrišćanske kulture (propovednici koji poučavaju)”, budući (već i zbog veze s karnevalskom inverzijom) element društvene kritike i subverzije.

Socijalna raslojenost siromaha je, međutim, daleko veća nego što bi se na osnovu ove uopštene podele dalo naslutiti. Impresivna je slika tog društvenog sloja i impresivne su razmere srednjovekovnog siromaštva koje se pomalaju iz studije Sonje Petrović: pored tipova siromaha koji su kao reprezentativni i dominantni detaljno analizirani u zasebnim poglavljima (i u okviru istorijske rekonstrukcije i u okviru analize folklornog korpusa) – a među njima su prosjaci (i slepi pevači), Vlasi (“siromasi”), kao i grupe koje “naginju siromaštvu u određenim okolnostima, ulogama ili periodima života”, poput siročadi, udovica/udovaca, raspuštenica/raspuštenika, slugu, nadničara, kiridžija, rabadžija, pečalbara, siromašnih ratnika – u različitim kontekstima pominju se brojne profesionalne, etničke i druge, uglavnom marginalne, društvene grupe (Cigani, hajmani, elefteri, sebri, meropsi, parici, otroci, čelatori, fukara, sklavi, čergari, sužnji potucači, torbari i dr.), zbog čega je ova knjiga i sociološka studija prvog reda. Istovremeno, autorka je pratila arealno raslojavanje tipova siromaštva i odnosa prema njemu, ističući da se u ratničko-patrijarhalnom kulturnom modelu prezirala otvorena prošnja, da su u toj zoni čak i “slepi pevači prosjaci bili retkost” i da su pod pritiskom ratničkog dostojanstva nemaština i mehanizmi njenog prevažilaženja poprimili nove forme: u toj zoni dužništvo je “bilo uobičajeno, gotovo ozvaničeno i podvrgnuto društvenim pravilima”. Ona pritom prati i razuđenost unutar cehovskih zajednica, za šta je eklatantan primer ambivalentan društveni status slepih pevača, čija je socijalna pozicija oscilirala od prezrenih prosjaka koji bogoradaju do društveno etabliranih kulturnih i nacionalnih pregalnika, povremeno i dobro situiranih i javno priznatih.

Podjednako je fascinantna i “etnografija” srednjovekovnog siromaštva rekonstruisana u knjizi Sonje Petrović – od kulture stanovanja (koje je povremeno bilo institucionalno rešavano, o čemu svedoče pomeni i opisi ubožnica, špitalja, nemoćnica, nišćepitališča, hirotrofija – hranilišta za udovice i sl.), odevanja i prehrane, do uključivanja likova prosjaka i drugih tipova siromaha u obredno-običajni kompleks i opisa običajne prakse konkretnih marginalnih grupa (pričešćivanje Cigana glogovim listom, primera radi). Iskrpljena i dotrajala odeća koja “podeseća na odeću pokojnika koja truli pod zemljom” (V. Marjanović) generisala je, kako ističe autorka, ideju o prosjacima/siromasima kao inkarnaciji predaka, a telesni nedostaci korespondirali su s folklornim predstavama o demonskim bićima, što je motivisalo njihovo figuriranje u obrednim povorkama (poklade, koledari, čaroice, svatovi i dr.). Sjajne minijature predstavljaju ogledi o gladi, postu i hrani u nevolji (hrastov žir, bukova mezgra, koprive, vosak i dr.), i zbog faktografskog zaleđa i zbog raritetnih primera iz folklorne građe. Nalaze savremenih istoričara da je svako desetleće “u proseku imalo po jednu gladnu godinu”, te da “nije bilo pokolenja koje nije upoznalo glad” (R. Radić), zbog čega se srednjovekovni čovek gladi više bojao nego smrti, autorka potkrepljuje poslovicama (“Grđa je glad od smrti”, “Od gladna trbuha nema gore nevolje”), pesmama iz manje poznatih i rukopisnih zbirki (“Starijot insan trava

propasle, / Srednijot insan drva glodale, / Malite deca pesok zobale”; Đ. Kiselinović), ali i brojnim tekstovima iz srednjovekovne literature (Domentijan, Danilovi nastavljači, zapisi i natpisi). Čak i pažljivijim proučavaocima usmene epike promiču detalji vezani za ove aspekte ratničkog života (“Žulji bučje te se njime hrani, / nije lasno činiti junaštvo”; S. Milutinović). U tom svetlu, post se prikazuje ne samo kao religijska kategorija, već i kao ekonomski imperativ koji je u mnogome određivao društvene ritmove (periodi obilja i oskudice hrane diktirali su vreme udaje/ženidbe, npr.), a posna i mrsna hrana postali su, kako na primerima predanja i usmene epike pokazuje autorka, sredstvo karakterizacije i idealizacije folklornih likova.

U zasebnim poglavljima analizirano je siromaštvo u usmenoj poeziji i prozi. Autorka pokazuje kako se u folklornom stvaralaštvu siromaštvo konceptualizuje shodno strategijama žanra: teško spojivo sa eponimnom figurom epskog junaka (u epici se motiv siromaštva vezuje za kolektivni lik “sirotinje raje”), u lirici ono može biti i pozitivno konotirano (kada korelira sa moralnim kvalitetima koje patrijarhalna zajednica promovise – poslušnošću, čestitošću, skromnošću, vrednoćom – i favorizuje se u odnosu na bogatstvo, ili se pozicionira u okviru religiozno-moralističkog pogleda na svet), mada se često pamti i kao refleks turobne svakodnevice. Proza takođe zna za ta dva osnovna “lika” siromaštva: pozitivan, čest u bajci, koja je, pamteći proces raspadanja rodovskog sistema i prelazak na malu porodicu kao funkcionalnu društvenu ćeliju, u težnji za “idealizacijom socijalno ugroženog” iznedrila “niskog” junaka (mlađa braća, siročad, pastorki, seljački sinovi, sinovi siromašnih udovica i sl.), hrišćansko-moralističkim legendama (gde je “sreća upravo u neimaštini, a bogatstvo ono što unesrećuje”) i novelama i anegdotama u kojima figurira tip mudrog, gostoljubivog ili pobožnog siromaha, siromaha varalice i sl., kao i za negativan – prepoznat po tipu nezahvalnih ili nemoralnih siromaha. Žanrovski presek je, međutim, daleko širi od onoga na šta upućuju naslovi poglavlja i primarna podela na poeziju (lirsku, epsku, baladičnu) i prozu (bajke, novele, predanja, anegdote), ne samo zato što su u vidnom polju autorka i kratke govorne forme (pitalice, poslovice, poređenja, izreke, zagonetke, zakletve, blagoslovi itd.), već i stoga što je spektar razuden i u okviru stihovane i u okviru prozne usmene tradicije (ređalice, rugalice, pošalice, basme, zdravice, verovanja i sl.). On je tim širi što Sonja Petrović permanentno vodi dijalog sa srednjovekovnom žanrovskom literaturom – hagiografijama, egzemplima, apokrifima, eshatološkim i apokaliptičnim spisima, zapisima i natpisima, zbornicima novela i “dušepoleznih” priča... Krajnje dragocenu akviziciju predstavlja zbirka poslovice vezanih za temu siromaštva/sitorih, štampana u okviru knjige, koja, kako s pravom ističe autorka, nudi uvid u “raznolikost i protivrečnost predstava o siromaštvu”.

Ova knjiga “dugog daha”, pisana sistematično, akribično i istrajno – što je retkost i u poduhvatima institucionalnih razmera – daje uvid u istorijsko-kulturološke mene i pokazuje da je folklorni pogled na siromaštvo oscilirao između dokumentarnog i tipizovanog, socijalnog iskustva i narativnih toposa, univerzalnog i lokalnog, ozbiljnog i šaljivog. Bez opterećenosti terminološkom aparaturom, a pisana sa ogromnim teorijskim zaleđem i izvrsnim poznavanjem kompletnog folklornog korpusa, ova knjiga je krajnje uzbudljivo štivo i za akademsku javnost i za širu čitalačku publiku.

Lidija Delić

Nirha Efendić, Bošnjačka usmena lirika. Kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja, Slavistički komitet i Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2015., 212 str.

Nirha Efendić pripada skupini najmlađih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih istraživačica i istraživača usmene književnosti. U toj se oblasti javlja antologijskim izborom *San u bešu, uroci pod bešu – 33 bošnjačke uspavanke* 2007. godine, nakon kojega će uslijediti nekoliko stručnih i istraživačkih radova te u konačnici i znanstvena monografija pod naslovom *Bošnjačka usmena lirika – Kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, objavljena 2015. godine u suizdavaštvu Slavističkog komiteta i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Studija mlade znanstvenice nudi čitaocima cjelovit uvid u historijat bilježenja i zanimanja za bošnjačku usmenu liriku, a potom i tipologizaciju te usmenoknjiževne pjesničke vrste s pregledom tematskih i motivskih slojeva uz bogate pasaže književnoznanstvenih interpretacija. Kao takva, prvi put u povijesti bošnjačke usmene književnosti, navedena monografija nudi obuhvatan prohod kroz sve značajnije lirske žanrove.

Dosadašnja bavljenja bošnjačkom usmenom lirikom usmjeravana su na pojedinačne žanrove među kojima je najviše pažnje privlačila sevdalinka. Tek jedan kraći prohod kroz ukupno bosanskohercegovačko lirsko pjevanje, iz pera Muniba Maglajlića – autoričinog mentora na izradi doktorske teze iz koje je proizašla predmetna studija – prethodio je pregnuću Efendićeve. Sukladno temi i okolnostima u kojima nastaje, Maglajlićev prohod svakako je skromnijeg zahvata od onoga koji je u svojoj monografiji ponudila autorica. Svi ostali osvrti osim Maglajlićevog, koji je objavljen 1991. godine pod naslovom *Usmena lirska pjesma, balada i romansa*, propituju ponajviše sevdalinku kao najreprezentativniji uradak bošnjačkog lirskog pjevača-majstora.

Monografija započinje kratkim “Proslovom”, iza kojega nas autorica u poglavljima “Bošnjačka usmena lirika u historijskom i teorijskom kontekstu” te “Pitanja klasifikacije i podjela bošnjačke usmene lirike” upoznaje najprije s dosadašnjim bavljenjima tim pitanjem, a potom nas uvodi u srž problema – klasifikaciju lirske pjesme. Budući da je to jedna od najsloženijih žanrovskih klasifikacija u usmenoj književnosti općenito, hvatanje ukoštac s tim pitanjem i uspješan izlazak iz takve situacije iznimno je postignuće. Autorica je prepoznala sedam osnovnih žanrova bošnjačke usmene lirike i svakom od njih posvetila po jedno poglavlje: “Mitološke pjesme”; “Uspavanke”; “Svatovske i svadbene pjesme”; “Porodične pjesme”; “Ljubavne pjesme”; “Vojničke pjesme”; “Šaljive pjesme”. Efendićeva prepoznaje dvije vrste bošnjačke usmene lirske pjesme kojima se do danas niko nije bavio pa ih nema niti u Maglajlićevom prohodu: porodične i vojničke pjesme.

Sasvim iznijansiranim ocjenama autorica nas vodi najprije kroz historijat bavljenja svakim od pobrojanih žanrova u okviru nauke o južnoslavenskim usmenim knji-

ževnostima i dosadašnjim književnokritičkim i esejističkim ocjenama tih pjesama, da bi nakon toga uobličila književnointerpretativni prohod kroz najistaknutije primjere. Vodeći se postojećom teorijskom i leksikografskom građom o vrstama lirске poezije, Nirha Efendić traži poetičke osobenosti svake od njih u korpusu bošnjačke usmene lirike. Pritom, sasvim istančanim književnokritičarskim i folklorističkim okom prepoznaje njezine posebnosti i inkorporira ih u vlastitu književnoteorijsku opasku.

Pristup rukopisnim zbirka m a iz Folklornog arhiva Zemaljskog muzeja, među kojima se posebno ističu zbirke Smajla O. Bradarića, Muhameda Hadžijahića, Senije Bajraktarević, i Husage Čišića, kao i onih anonimnih sakupljača, potom rukopisnim zbirka m a Hivzi-bega Kulinovića, Ivana Zovke, Safvet-bega Bašagića i Muharema Kurtagića u Matici hrvatskoj, kao i zbirka m a koje su još od ranije bile dobro poznate naučnoj javnosti: L. Kuba, A. Nametak, Dž. Kurt i sl. omogućio je autorici da kvalitetnim uvidom u bogatu i obimnu građu prepozna najizraslije primjere za svaki od propitivanih žanrova. Ozbiljnim prebiranjima po objavljenim i rukopisnim zbirka m a Nirha Efendić je prepoznala iznimno vrijedna uobličjenja koja do danas niti su bila objavljivana niti propitivana. Upravo ulaskom u jednu takvu građu uspjela je prepoznati, opisati i interpretirati primjere kako onih lirskih pjesničkih vrsta koje su do danas bile poznate tako i onih koje do sada nisu bile predmetom interesovanja. I za jedne i za druge autorica oblikuje tematske krugove koji su najzastupljeniji u svakom od tih žanrova.

Kvalitetnim dijalogom s prethodnicima, Efendićeva oblikuje vlastito teorijsko viđenje lirskih žanrova, koje diferencira od ranijeg ukoliko se u propitivanom korpusu bošnjačke usmene lirike prepozna određena poetička posebnost, a takvo određenje autorica oprimjeruje brojnim inačicama pjesama iz analiziranih zbirki.

Autorica tako o porodičnoj pjesmi kaže:

“Porodična pjesma u bošnjačkoj sredini, koja se u vrijeme tradicijskog života ove lirске vrste ravnala prema strogim patrijarhalnim nazorima, ponijela je velik broj raznolikih motivsko-tematskih sadržaja. Ipak, bez obzira na uočenu raznovrsnost usmjerenja, majka je u njima središnji lik, koja u velikom broju primjera zaokupljeno nastoji da se patrijarhalni poredak i očuva. [...] U tako uspostavljenim odnosima, u porodičnim se pjesmama majci za pomoć obraćaju i kćeri i sinovi; majka bdije nad njihovim životima, stara se da sakrije ili ublaži sve teškoće i stane na put nevoljama koje bi mogle povrijediti oca; jednom riječju, majka je središnji stub za koji je cijela porodica vezana najjačim nitima.” (str. 84)

Kako u ovom tako i u slučaju vojničkih pjesama, Nirha Efendić sasvim iznijan-sirano kazuje o njezinim poetičkim osobenostima, od kojih prepoznaje tematske slojeve među kojima su najpoznatiji “odlasci na daleka ratišta, učesće u neizvjesnim i mukotrpnim bojevima, dugotrajna izbivanja iz kuće i slično” (str. 125), čime je ova pjesma “izravno djelovala na oblikovanje osjećanja onih koji ostaju kod kuće, a posebno majke i ljube, koja ostaje sa sitnom, nerijetko i brojnom djecom”.

Cijeli nizovi primjera, i s jedne i s druge strane, potkrepljuju prepoznate posebnosti i otvaraju poetske slojevitosti pjesme kojima autorica s posebnom pažnjom prilazi u postupku tekstualne analize. Pritom, posmatrane pjesme oslikavaju bogatu paletu lirskih valera koji u jednom sasvim novom svjetlu prikazuju bošnjačko lirsko usmenoknjiževno nasljeđe.

U poglavlju naslovljenom “Lirski distih u bošnjačkoj usmenoj lirici”, koje slijedi nakon predstavljenih oblika iz ponuđene klasifikacije, Efendićeva otkriva dosad nepropitivanu osobenost te lirike kod Bošnjaka – lirski distih. U toj sasvim zgsunutoj formi koja se često imenuje i kao bećarac ili ganga, prepoznato je nekoliko različitih tematskih slojeva, od ljubavnog nadgovaranja – doskočica, preko želje svatovima za dobar povratak, poruke vojniku na odlasku do sasvim šaljivo intoniranih saopćenja. U takvoj raznolikosti tema presudni udio zasigurno su donijele složene životne okolnosti u prethodnim stoljećima, u kojima su nastali i drugi slični dragulji bošnjačkog usmenoknjiževnog stvaranja kakvi su sevdalinka i porodična balada.

U narednim poglavljima – “Teorijsko određenje, stilska sredstva i oblici stiha u bošnjačkoj usmenoj lirici”; “Prelamanje zbilje pjesnika u pjesmi – lokalna obilježja u bošnjačkoj usmenoj lirici”; “Pjesnici, pjevači, društvena sredina i tradicijski okvir života bošnjačke usmene lirike” i “Zaključna književnohistorijska i književnoteorijska uočavanja” – autorica daje vlastito čitanje brojnih pitanja o kojima je do sada u literaturi u manjoj ili većoj mjeri govoreno, ali nikada na jednom mjestu i nikada u okviru jednog opsežnog prohoda. U njima nailazimo na cijeli niz slojeva raznolikih mogućih pristupa usmenoj lirskoj pjesmi – od tematsko-motivskog, metričko-silabičkog, strukturnog, potom stilskog pa sve do književnointerpretativnog. U svakom od njih Efendićeva sasvim samouvjereno vlada teorijskim načelima potrebnim za jedno takvo čitanje, koje s izvanrednim uspjehom primjenjuje na odabranu građu.

Knjiga *Bošnjačka usmena lirika – Kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja* mlade istraživačice Nirhe Efendić pored nespornog značaja za razvoj bošnjačke književnohistorijske i književnoteorijske misli o usmenoj književnosti te velike vrijednosti za razumijevanje posebnosti bošnjačke usmene lirike, sasvim nesumnjivo donosi i inovacije u dosadašnjem razvoju nauke o južnoslavenskim usmenim lirskim uobličenjima, kojima se u načelu mnogo manje pažnje posvećuje negoli drugim usmenoknjiževnim vrstama.

Sead Šemsović

Božidar Jezernik, Kava. Čarobni napoj,
Modrijan založba, Ljubljana 2012., 240 str.

Slovenski etnolog Božidar Jezernik, redoviti profesor na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju na ljubljanskom Filozofskom fakultetu, u knjizi *Kava – čarobni napitak* ispisuje priču o životu kave i njenom putu od Afrike do Europe. Priču

punu uspona i padova započinje legendom, predajom prema kojoj je jedan jemenski pastir primijetio da su njegove koze živahnije od drugih zbog bobica koje jedu. To su, naravno, bile bobice kave. Vijest o bobicama s takvim svojstvima brzo se proširila među jemenskim sufijskim misticima, koji su je proširili izvan svojih zajednica. Kava se, najviše zahvaljujući hodočašćima, proširila cijelom Arabijom i Osmanskim Carstvom, u koje je stigla u 16. stoljeću u doba Sulejmana Veličanstvenog. Za razliku od spomenutih mistika koji su je koristili za lakše obnašanje vjerskih dužnosti, širi slojevi muslimanskog društva u pijenju kave u kavanama vidjeli su, prije svega, poticaj za razgovor i druženje. To dovodi do mnogih pokušaja zabrane konzumacije kave zbog navodnih loših posljedica (sličnih vinu ili alkoholu). Takva će se praksa pokazati obrascem i u drugim državama, tako i europskim, u kojima će vlast na različite načine pokušavati odvratiti ljude od okupljanja u kavanama. Pišući o širenju kave, Jezernik mnogim primjerima daje do znanja da je popularnost kave vezana upravo uz instituciju kavana i element socijalizacije. Neraskidiva veza između kave i kavana provlači se kao lajtmotiv kroz cijelu knjigu. U kavane su ljudi zalazili da bi bili u društvu, da bi pročitali časopise koje si inače nisu mogli priuštiti, da bi saznali novosti i diskutirali o njima. Za razliku od alkohola, kava nije bila izvan zakona (osim u vrijeme pojedinih pokušaja zabrane) te posjetitelji nisu riskirali kaznu zbog zalaženja u kavane.

Širenje kave Europom Jezernik ocrta kroz priče o kavi u pojedinim europskim i južnoameričkim državama – državama pod osmanskom vlašću na području bivše Jugoslavije kao i Njemačkoj, Engleskoj, Francuskoj, Brazilu, Kolumbiji te bivšim francuskim kolonijama. Jezernik piše kako je kava osvojila Europu u 16. stoljeću, a njeno širenje imalo je više pravaca. U kavi su u Europi najranije uživala područja pod osmanskom upravom. Tako podaci navode da je prva kavana na Balkanu otvorena u Beogradu 1522. godine, a sljedeća u Sarajevu sredinom 16. stoljeća. Jezernik piše o kulturnim kodovima koji su se s vremenom razvili uz pijenje kave. Tako spominje da su gosti rijetko mijenjali svoga “kahvedžiju”, da su gosti iz viših slojeva imali unaprijed određeno mjesto sjedenja, u kojim se godinama smjelo početi odlaziti u kavane itd. Na primjeru Balkana Jezernik ukazuje na duboku povezanost kavana s općim stanjem društva, između ostalog i s modom. Tako u drugoj polovici 20. stoljeća kavane stubokom mijenjaju izgled: od mračnih i jednostavnih, često samo natkrivenih prostora s niskim sjedaljkama i tepisima, kavane se preobražavaju u prostrane, svijetle, uređene prostorije sa stolovima i stolicama, odnosno kopiraju zapadnjačke kavane Europe.

U Europu su vijest o kavi donijeli putopisci u kasnom 16. stoljeću. No, Europi se nije sviđala ta crna i gorka tekućina pa su je umješni trgovci, većinom arapskog podrijetla, za svoje europske goste počeli miješati s mlijekom i šećerom ili medom. Popularnost kave i njezina dostupnost mijenjale su kroz vrijeme te su bile uvjetovane različitim kulturnim, povijesnim i ekonomskim tendencijama. Tako je u jeku industrijske revolucije u 19. stoljeću kava bila piće radnika u tvornicama i vojnika, a u SAD-u su je u prvoj polovici 20. stoljeća pili “dobri momci Hollywooda” umjesto zabranjenog viskija.

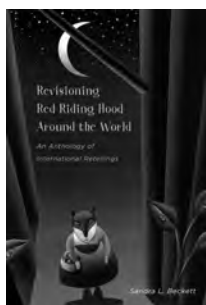
Kad piše o stanju u svijetu, Jezernik se oslanja na podatke iz putopisa slično kao i u nekim drugim radovima (npr. *Divlja Europa*). Za razliku od “vanjskog pogleda”, stanje u Sloveniji ilustrirano je građom preuzetom iz onodobnih slovenskih novina. Dio

o Sloveniji je, stoga, daleko detaljniji i donosi mnoštvo zanimljivosti iz svakodnevnoga života, npr. upute kako bi se žene trebale ponašati u kavanama (kontekstualno s obzirom na razdoblje).

U završnom dijelu knjige autor ukratko skicira povijest rasta i pada potražnje za kavom te pozitivne i negativne posljedice uzgoja kave. Iz tog je pregleda vidljivo da je kava postala neophodan dio svakodnevice koji se našao u fokusu istraživanja etnologa i kulturnih antropologa. Iako svoje podrijetlo kava vuče iz Afrike, status koji danas ima dala joj je Europa. Tako je bečka kavanska kultura zaštićena kao nematerijalna kulturna baština svijeta. Jezernik vrlo vješto prikazuje na primjeru najvećeg lanca kafića s kavom, američkog Starbucksa, kako je tržište kave i danas u vrijeme velike popularnosti kave duboko prepleteno s kulturnim i ekonomskim čimbenicima.

Kao što je kava drukčija od vina, čaja ili piva, tradicionalnih nacionalnih pića europskih država kojima je kava otela dio popularnosti, tako je i Jezernikova monografija ponešto drukčija od ostalih etnoloških monografija. Ponajprije je drukčija zbog činjenice da se služi obiljem povijesnih podataka koji sežu u same početke konzumiranja kave. Kako bi zadržao pažnju čitatelja, Jezernik iznosi mnogobrojne zanimljivosti, a iz perspektive suvremenih tendencija u etnološkim istraživanjima najzanimljiviji su podaci koji se tiču svakodnevice. Dugogodišnje iskustvo Jezernika kao predavača očituje se u vještom vođenju čitatelja kroz tekst te upućivanju na važne momente. Knjiga je bogato opremljena slikovnim materijalom, većinom razglednicama iz 19. i s početka 20. stoljeća, od kojih većina dolazi iz autorove kolekcije. U tekstu se autor ne koristi standardnim citiranjem djela na koja se oslanja, nego u kratkim crtama naznačuje autora i djelo te njegovu važnost. Umjesto citiranja u tekstu ili bilješkama, svi podaci o literaturi te izvorima mogu se naći na kraju knjige, zajedno s opsežnim imenskim kazalom. Zanimljivo je napomenuti da je knjiga 2014. godine nagrađena nagradom Gourmand u kategoriji najboljih knjiga o kavi, koja se svake godine dodjeljuje u Pekingu na kulinarskom sajmu.

Janja Kovač

Revisiting Red Riding Hood Around the World: An Anthology of International Retellings, ur. Sandra L. Beckett, Wayne State University Press, Detroit 2014., 401 str.

Stručnjakinja za dječju književnost i profesorica na kanadskom Sveučilištu Brock Sandra Beckett već više od jednog desetljeća proučava jednu od najpoznatijih bajki na svijetu – onu o gladnom i prepredenom vuku, bolesnoj baki i djevojčici s

upečatljivim pokrivalom za glavu. Popularnoj "Crvenkapici" i njenim nebrojenim re-inskripcijama Beckett je posvetila već dvije monografije: *Recycling Red Riding Hood* (2002.) analizira suvremene re-inskripcije spomenute bajke namijenjene dječjoj publici, a *Red Riding Hood for All Ages: A Fairy-Tale Icon in Cross-Cultural Contexts* (2008.) – one namijenjene i djeci i odraslima (tzv. *all-age* ili *crossover* književnost). Budući da u potonjoj studiji obrađuje velik broj međunarodnih "Crvenkapica" koje nisu dostupne na engleskome jeziku, Beckett je namjerila analize komplementirati prijevodima relevantnih tekstova. Međutim, zbog (pre)velikog broja tekstova javila se potreba za zasebnom publikacijom koja bi sadržavala samo prijevode "Crvenkapica". Zahvaljujući golemom trudu i zalaganju ne samo Beckett (koja se ovdje javlja u ulozi urednice), već i velikog broja književnika/ica, ilustrator(ica), prevoditelj(ica) i drugih stručnjak(inj)a iz svih krajeva svijeta, ideja o zasebnoj publikaciji realizirana je šest godina kasnije u vidu antologije *Revisoning Red Riding Hood Around the World*.

Prekoračujući jezične, geografske, dobne i kulturne granice, *Revisoning Red Riding Hood* okuplja 52 žanrovski raznolike re-inskripcije "Crvenkapice" ("bajke, kratke priče, novele, romane, poeziju, ilustrirane knjige i slikovnice", 4), izvorno objavljene u 24 zemlje širom svijeta i na 15 različitih jezika (samo dvije od njih su ranije prevedene na engleski jezik). Izbor tekstova pokriva više od jednoga stoljeća, sežući od 1908. (kada je objavljena pjesma španjolskog romanopisca i pjesnika Francisca Villaespese "Caperucita"/"Crvenkapica") do 2011. (slikovnica libanonske učiteljice i spisateljice za djecu Sane Tayare i ilustratorice Talar Kizirian *Laylā wa-al-dhi`b wa-l-hātif*/Layla, vuk i telefon). Tekstove prati stotinjak ilustracija, od kojih je većina crno-bijela (36 reprodukcija u boji objavljeno je kao poseban prilog, umetnut između 3. i 4. tematske sekcije). Kako doznajemo u uvodnom tekstu, urednici je cilj bio svaku re-inskripciju popratiti barem reprodukcijom naslovnice, a idealno i jednom ilustracijom iz izvornoga izdanja. Većina tekstova donosi se u cijelosti, uz izuzetak duljih radova poput romana koji su predstavljeni kroz odabrane ulomke (npr. jedno poglavlje).

Preuzimajući te dvama poglavljima proširujući strukturu studije *Red Riding Hood for All Ages*, Beckett okupljene tekstove predstavlja unutar sedam tematskih sekcija, uokvirenih uvodom, bilješkama, indeksom i bibliografijom. Priče objedinjene u prvome djelu ("Cautionary Tales for Modern Riding Hoods") nastavljaju perraultovsku tradiciju "Crvenkapice" kao priče upozorenja, najčešće s tragičnim završetkom. Drugi dio ("Contemporary Riding Hoods Come of Age") donosi priče u kojima se Crvenkapičina pustolovina i susret s vukom tumače kao proces odrastanja i (seksualnog) sazrijevanja, dok su priče u trećem djelu ("Playing with the Story of Red Riding Hood and the Wolf") uglavnom humoristički profilirane i prepune metatekstualnih komentara koji propitkuju njene osnovne (nelogične?) postavke. U toj tematskoj sekciji nalazimo i dvije hrvatske re-inskripcije popularne bajke: "Crvenkapicu na drugi način" Zorana Pongrašića, popraćenu duhovitim ilustracijama Ivane Guljašević (tekst je izvorno objavljen u zbirci *Zašto (ne) volim bajke*, 2010), te "Dvije priče o Crvenkapici" Damira Miloša, s ilustracijama Radovana Devlića i Krešimira Skozreeta (iz zbirke *Snježni kralj*, 1986).

Priče koje čine četvrtu tematsku sekciju ("Rehabilitating the Wolf") napučene su "rehabilitiranim vukovima-vegetarijancima" (8), dok one u petoj sekciji ("The Wolf's

Story”) priču o Crvenkapici donose iz vučjega ugla. U fokusu šeste i sedme sekcije odnos je Crvenkapice i vuka, pri čemu se junakinja kroz susret i sukob s vukom suočava s vlastitim strahovima i dilemama (6. dio, “The Wolf Within”; vuk tu uglavnom poprma simboličku funkciju, djelujući kao utjelovljenje strahova, anksioznosti i sl.), ili pak i sama poprma vučje karakteristike i ponašanje (7. dio, “Running with Wolves”).

Bez obzira na njen opseg, antologija neizbježno nudi tek djelić moderne međunarodne (pojam se, nije na odmet naglasiti, u ovome slučaju odnosi na ne-engleska govorna područja) književnosti inspirirane “Crvenkapicom”. No pažljiv i smislen odabir urednici omogućava da čak i na (prema antologijskim standardima) relativno skučenom prostoru od oko 360 stranica (ne uključujući bibliografiju i druge “popratne materijale”) zorno ilustrira “izuzetnu raznolikost priče [o Crvenkapici] i njen jedinstven status unutar kolektivnog nesvjesnog i književne kulture, čak i onkraj granica zapadnoga svijeta” (11). Osim što je velik broj tekstova objedinila na jednome mjestu i približila ih širem čitateljstvu (velik dio prijevoda potpisuje ona sama), Beckett ih se također potrudila kontekstualizirati putem informativnih uvoda koji donose kraće interpretacije priča, kao i niz informacija o autori(ca)ma i ilustratori(ca)ma, jezičnim suptilnostima izvornika i određenim prevoditeljskim rješenjima. Kombinacija primarnih tekstova i sadržajno bogatih uvodnika knjizi daju određenu priručničku notu, što je čini osobito prikladnom za uporabu u nastavi.

Zanimljivo je da se Beckett pri organizaciji prikupljenog materijala ne oslanja na, primjerice, jezične, geografske ili kronološke kriterije koji bi u antologiji međunarodnih priča možda bili očit izbor, već se odlučuje na tematsku organizaciju koja, smatra ona, bolje ilustrira dominantne preokupacije i strategije prisutne u reinskripcijama “Crvenkapice”. Ta vrsta organizacije, dakle, olakšava uočavanje učestalih motiva, utjecaje znanstvenih pristupa (posebice psihoanalitičkog i feminističkog čitanja bajki) na priče, pripovjedne tehnike i adaptacijske strategije koje nadilaze kulturne i jezične granice. Nadalje, grupiranje priča s obzirom na temu olakšava uspoređivanje pojedinih reinskripcija u svrhu istraživanja na koje su načine, primjerice, određeni motivi preoblikovani u pojedinim kulturama, odnosno na koje načine pojedini autori personaliziraju i modificiraju određene tehnike i strategije. No brojnim prednostima usprkos, tematska klasifikacija ima i niz nedostataka, na koje su u prikazima Beckettine antologije već ukazali (među ostalima) Perry Nodelman (*Nordic Journal of ChildLit Aesthetics*, 5, 2014.) i Victoria L. M. Harkavy (*Marvels & Tales*, 29/2, 2015.). Nodelman, primjerice, napominje da je smještanje priča u tematske kategorije nužno interpretativan čin, koji utječe na oblikovanje određenih stavova i očekivanja kod publike i prije samoga čitanja. Takav preskriptivan pristup, nastavlja Nodelman, ne samo da unaprijed servira gotove interpretacije priče, već i donekle pojednostavljuje složenost tekstova, svodeći ih na jedno tumačenje, dominantnu strategiju temu i slično.

Iako bi se antologiji svakako moglo još mnogo toga dodati, a postojeći materijal možda i reorganizirati, teško je osporiti da je s *Revisoning Red Riding Hood Around the World* Beckett uvelike zadužila znanstvenu zajednicu, ali i pojedinačne nacionalne književnosti i umjetnike/ce koji se na ovaj način imaju priliku predstaviti široj čitateljskoj publici. Nastavljajući tragovima Jacka Zipesa (*The Trials and Tribulations of Little Red Riding Hood*, 1983), Alana Dundesa (urednik zbornika *Little*

Red Riding Hood: A Casebook, 1989) i Catherine Orenstein (*Little Red Riding Hood Uncloaked*, 2002), Beckett – ne samo ovdje prikazanom knjigom već i ostatkom svoje (recimo to tako) neslužbene trilogije o Crvenkapici – daje vrijedan doprinos kako istraživanju jedne konkretne bajke tako i istraživanju bajke kao žanra. Iako možda najvažniji, širok raspon i raznolikost tekstova nipošto nisu jedini adut ove izuzetno bogate i privlačne antologije koja predstavlja vrijedan dodatak kako osobnoj tako i profesionalnoj biblioteci i čiju je vrijednost i mnogobrojne odlike unutar (skučenih) parametara jednog skromnog prikaza moguće tek naznačiti.

Nada Kujundžić

Charlotte Artese, Shakespeare's Folktale Sources, University of Delaware Press, Newark 2015., 243 str.

Iako su istraživači(ce) književnosti zarana zamijetili/e elemente usmene tradicije u Shakespeareovim dramama (npr. J. H. Brunvald, "The Folktale Origin of *The Taming of the Shrew*", 1966; E.M.W. Tillyard, "The Fairy-Tale Element in *The Taming of the Shrew*", 1964) i elizabetanskoj drami općenito (npr. John Crow, "Folklore in Elizabethan Drama", 1947) – da ne spominjemo da su čak dva tipa priča u Aarne-Thompson-Utherovom indeksu nazvana prema Shakespeareovim dramama (*Taming of the Shrew*/Kroćenje goropadnice, ATU 901 i *Measure for Measure*/Mjera za mjeru, ATU 985**) – monografija u cijelosti posvećena utjecaju usmenih priča na stvaralaštvo možda najpoznatijeg dramatičara u povijesti objavljena je tek 2015. godine. *Shakespeare's Folktale Sources* izvanredne profesorice engleskog jezika na Agnes Scott Collegeu Charlotte Artese, istinski je interdisciplinarna i inovativna studija smještena na presjecištu folkloristike i znanosti o književnosti. Posežući za metodološkim alatima folkloristike, poglavito spomenutim ATU indeksom tipova priča i Thompsonovim indeksom motiva, Artese nudi svjež pogled na Bardov opus otvarajući nove, intrigantne perspektive u promišljanju njegova umijeća (napose adaptacijskih strategija) i (ranije uglavnom zanemarivane) komunikacije s publikom.

U Shakespeareovu opusu, obilato premreženom izravnim referencama, motivima i drugim narativnim elementima iz usmenih pripovijesti, Artese identificira sedam drama nadahnutih usmenim pričama koje, smatra ona, čine zaseban žanr definiran vlastitim predloškom – takozvane *folktale plays* (drame temeljene na usmenim pripovijetkama). Svako od sedam poglavlja (uokvirenih uvodom, popisom literature i indeksom pojmova) koje sačinjavaju ovu poticajnu i temeljitu studiju obrađuje jednu

od njih (uz nazive drama navodimo i tipove priča na kojima se – prema Arteseinom mišljenju – temelje): *Kroćenje goropadnice* (kod nas prevedeno i kao *Ukročena goropadnica*; ranije spomenuti *Taming of the Shrew*, ATU 901 i *Lord for a Day/Gospodar na jedan dan*, ATU 1531), *Tit Andronik* (*The Revenge of the Castrated Man/Osveta kastriranog čovjeka*, ATU 844*); *The Maiden without Hands/Djevojka bez ruku*, ATU 706), *Vesele žene windsorske* (*The Blood-Brother's Wife/Žena krvnoga brata*, ATU 1364), *Mletački trgovac* (*A Pound of Flesh/Funta mesa*, ATU 890), *Sve je dobro što se dobro svrši* (*The Man Who Deserted His Wife/Čovjek koji je napustio svoju ženu*, ATU 891), *Mjera za mjeru* (ranije spomenuti *Measure for Measure*, ATU 985**) i *Cymbeline* (*The Wager on the Wife's Chastity/Oklada o ženinoj čestitosti*, ATU 882; *Snow White/Snjeguljica*, ATU 709). Spomenute drame sagledavaju se pojedinačno, ali i kolektivno, u kontekstu žanra *folktale plays*.

Uvodno poglavlje predstavlja teorijsko-metodološki okvir istraživanja te ocrtava prazninu u šekspirologiji koju je autorica namjerila popuniti. Zapanjujuće slabu istraženost spona između Shakespearea i usmene tradicije Artese prvenstveno pripisuje tendenciji šekspirolog(in)ja da potonju – obilježenu, među ostalim, plošnim likovima – odbace kao “nedostojnu” velikog dramatičara među čijim se vještinama osobito ističe upravo složena karakterizacija likova. Ostala poglavlja slijede sličnu strukturu: na početku se iznosi rasprava o tipovima priča na kojima se određena drama temelji i njihovim brojnim inačicama koje su (možemo pretpostaviti) kružile u 16. i 17. stoljeću. Autorica pažljivo analizira pripovjedne elemente koje posuđuje Shakespeare i strategije kojima se služi pri njihovoj obradi i integraciji u vlastitu umjetničku viziju (npr. parodiranje, karikiranje, lokalizacija). Složena tekstualna analiza predstavljena je na jasan i pristupačan način, te začinjena mnoštvom zanimljivih komentara i objašnjenja pojedinih, naizgled začudnih (a katkad i besmislenih) motiva, situacija i događaja u dramama (primjerice, zašto u *Kroćenju goropadnice* Petruccio/Petruccio u jednom prizoru doziva svog psa, koji se nakon toga više uopće ne spominje). Artese obilato polemizira s postojećom literaturom, često osporavajući pretpostavke i zaključke njenih prethodnika/ca (npr. o tome koji tipovi priča su integralni za koju dramu). Osim bilješkama, poglavlja su popraćena i popisima inačica relevantnih tipova priča i izvorima iz kojih su iste preuzete.

S obzirom na to da usmene pripovijesti nužno egzistiraju u množini, kao i činjenicu da ne možemo sa sigurnošću ustvrditi s kojim je inačicama pojedinog tipa priča Shakespeare bio upoznat (pa čak niti koje su inačice bile dominantne/najpopularnije u njegovo vrijeme), Artese u obzir uzima velik broj varijanti iz različitih izvora i zemalja. Njen odabir je, doduše, ograničen osobnim jezičnim kompetencijama i dostupnim materijalima, te u tom smislu nosi snažno sjevernoameričko obilježje. No, kako napominje sama autorica, u istraživanju posvećenom književnosti engleskog govornog područja, to ne predstavlja osobit problem.

Istražujući drame u kronološkom slijedu, Artese trasira razvoj Shakespeareova umijeća i adaptacijskih strategija od njegovih prvih interakcija s usmenom tradicijom u *Kroćenju goropadnice* do posljednje i, po Arteseinom mišljenju, najuspjelije adaptacije, *Cymbeline*, u kojoj autor u vještu kombinaciju dva bitno različita tipa priča upliće elemente iz vlastitih ranijih komada. Osim intertekstualnih poveznica između Shakespeareovih drama i usmenih priča, Artese primjećuje i njihove međusobne sličnosti: naime, ni drame ni priče ne postoje kao jedinstven, fiksiran tekst,

već kao manji ili veći broj varijanti, a izvode/pripovijedaju ih živi ljudi (glumci/ice, pripovjedači/ce) u javnim prostorima. Nadalje, studija ispravlja još jedan nedostatak na autora fokusirane šekspirologije širenjem fokusa na posjetitelj(ic)e kazališta. Budući da je, smatra Artese, onovremena publika bila dobro upoznata s usmenim pričama kojima se služio Shakespeare, one postaju važnim komunikacijskim sredstvom između autora i gledatelj(ic)a. Naime, svijest o zajedničkoj lektiri – ili, da se poslužimo Arteseinom vještom formulacijom, “budući da publika poznaje zaplete usmenih priča, a Shakespeare zna da oni znaju, a oni znaju da Shakespeare zna da oni znaju, a Shakespeare zna da oni znaju da on zna da su oni upoznati s pričama” (21) – Shakespeareu daje slobodu da se svojim književnim predlošcima slobodno poigrava, namigujući pri tom publici kroz obilje metatekstualnih komentara.

Cjelokupan dojam o inače izvrsnoj i iscrpnoj studiji nažalost narušavaju određeni urednički i tehnički propusti. Manja zamjerka vezana je uz nedostatak popisa motiva i tipova priča na kraju knjige, kao i zaključnog poglavlja. Naime, iako autorica pojedinačna poglavlja završava pregledima najvažnijih zapažanja i zaključaka, te usporedbama analiziranih drama, nedostaje nam jedna općenitija rasprava koja bi okupila sva zapažanja i zaključke iznesene u studiji, te ponudila širi pregled adaptacijskih strategija i obilježja žanra drama nadahnutih usmenim pripovijetkama. To su, međutim, tek manji propusti koji bitno ne umanjuju odličan dojam studije u cjelini. Nažalost, popis zamjerki time nije iscrpljen. Najveći prigovor na račun studije (koji, valja naglasiti, nije upućen autorici koja, pretpostavljamo, za taj propust ipak nije odgovorna) odnosi se na, kako se čini, izostavljanje dijela teksta. Naime, na popisu bilježaka na kraju svakog poglavlja (osim uvodnog) više je bilježaka negoli u samome tekstu. Drugim riječima, popis bilježaka za svako poglavlje sadrži nekoliko bilježaka (u prosjeku jednu, dvije ili tri, iako ih je u 6. poglavlju čak sedam!) kojima nedostaju referenti u glavnome tekstu, što stvara dojam da je dio teksta (na koji se “višak” bilježaka odnosi) jednostavno (namjerno ili slučajno) izostavljen iz knjige. Radi se o vrlo ozbiljnom (uredničkom?) propustu u inače vrijednoj, poticajnoj i izuzetno pristupačnoj studiji.

Iako se Artese prvenstveno obraća znanstvenoj zajednici – točnije, istraživači(ca) ma književnosti i folkloristi(ca)ma – zanimljiva tema predstavljena na jasan i razumljiv način lako bi mogla privući i čitatelj(ic)e izvan akademskih krugova. Inovativan pristup i poticajni rezultati sugeriraju da će Arteseino istraživanje (koje osim prikazane studije obuhvaća i niz znanstvenih radova objavljivanih u raznim specijalističkim časopisima od 2009. godine nadalje) poslužiti kao model i nadahnuće za brojne buduće izlete u to intrigantno područje.

Nada Kujundžić

Kate Forsyth, *The Rebirth of Rapunzel. A Mythic Biography of the Maiden in the Tower*, FableCroft Publishing, Mawson, A.C.T. 2016., 272 str.

Najnovije djelo australske spisateljice Kate Forsyth teško je obuhvatiti jednom jedinstvenom odrednicom: i monografija i zbirka eseja, i znanstveno i populističko djelo, istraživanje geneze jednog tipa priče i traktat o pisanju, *The Rebirth of Rapunzel. A Mythic Biography of the Maiden in the Tower* eklektična je i nadahnuto napisana mješavina tema i pristupa koja bi možda više profitirala od usmjerenijeg, jasnijeg fokusa. Kao temu vlastite studije – odnosno, kako je opetovano naziva, egzegeze – popularna autorica romana za djecu i mlade i višestruka dobitnica Nagrade Aurelis za izvrsnost na području spekulativne fikcije odabire priču koja za nju ima vrlo osobno i emotivno značenje: bajku o Matovilki. Prvi susret s djevojkom čudesno duge kose zatočenom u tornju bez vrata i prozora dogodio se u autoričinom djetinjstvu, za vrijeme oporavka od po život opasne nesreće. I sama “zatočena” na bolničkome odjelu, Forsyth se duboko identificirala s Matovilkom, koja i kasnije nastavlja oblikovati i nadahnjivati njeno književno stvaralaštvo, napose roman *Bitter Greens* (2012).

Model i nadahnuće za vlastitu studiju Forsyth pronalazi u “mitskoj biografiji” Robina Hooda autora Stephena Knighta, čiji je zadatak prikazati razvoj (“biografiju”) određenog lika ili tipa priče kroz njegove raznolike manifestacije u raznim kulturama i povijesnim trenucima. Knightov model kombinira se sa strukturalističkim pristupom Alana Dundesa i teorijom mema Jacka Zipesa. Knjiga se sastoji od tri dijela od kojih samo prvi (“*The Rebirth of Rapunzel*”) sadrži naslovom obećanu mitografiju. Drugi dio donosi pretisak prijevoda priče “*Persinette*” Charlotte-Rose de Caumont de La Force, dok treći dio (“*Books are Dangerous*”) sadrži sedam nedavno objavljenih eseja (2006–2015) od kojih je samo posljednji (posvećen australskim reinkripcijama “*Matovilke*”) usko vezan uz temu knjige. Ostali eseji obrađuju teme (znanstvene) fantastike ili su naglašeno ispovjedne prirode, iznoseći autoričina sjećanja na vlastito djetinjstvo i promišljanja o mucanju. Posljednji prilog autoričina je Matovilkom nadahnuta pjesma. Kriteriji za odabir tih tekstova i potreba njihova uključivanja nažalost nisu objašnjeni.

Prvi dio knjige organiziran je u šest poglavlja. Prvo, uvodno poglavlje započinje autoričinom osobnom ispovijedi o nesreći u djetinjstvu i prvom susretu s Matovilkom, te ocrtava ciljeve i metode istraživanja. Oslanjajući se na rad Heide Göttner-Abendroth (*The Goddess and Her Heroes*, 1995), Forsyth u drugome poglavlju “*Matovilku*” tumači kroz prizmu matrijarhalnog mita o božici s tri lica, prepoznajući začetke bajke u grčkom mitu o Danaji, židovskoj predaji o kćeri kralja Solomona zatočenoj u tornju, pričama iz islamske tradicije i srednjovjekovnih romansi te kršćanskim legendama o sv. Barbari. Svako od tri naredna poglavlja posvećeno je određenoj inačici tipa priče o djevojci u tornju: “*Petrosinelli*” Giambattista Basilea (3. poglavlje), “*Persinette*”

Madame de La Force (4. poglavlje) i “Matovilki” braće Grimm (5. poglavlje), dok posljednje, šesto poglavlje donosi sažet pregled adaptacija “Matovilke” koje je autorica ocijenila kao najzanimljivije i najutjecajnije, nastale od 19. stoljeća (William Morris) do danas, zaključno s Disneyjevom animiranom uspješnicom *Vrlo zapetljana priča* (*Tangled*, r. Nathan Greno i Byron Howard, 2012). Završno poglavlje slijede bilješke, bibliografija i popis (odabranih) suvremenih reinkracija “Matovilke”, organiziranih unutar žanrovskih kategorija. Nažalost, vrijednost i korisnost spomenutog popisa donekle narušava njegova nejasna organizacija i kriteriji (neki naslovi nisu adekvatno klasificirani pa tako u kategoriji poezije nalazimo pripovjednu inačicu “Matovilke” Friedricha Schulza, dok se epistolarni roman Sare Lewis Holmes *Letters from Rapunzel* našao među slikovnicama i stripovima), te izjednačavanje reinkracije, adaptacije i varijante. Znakovito je da se na popisu romana za odrasle nalazi samo Forsythičino djelo *Bitter Greens*. Na koncu, oba popisa more i određene tehničke boljke (slijed navođenja autor(ic)a ne prati uvijek abecedu, pa se tako, primjerice, Lanagan javlja nakon Lee, McKinley nakon Metzger itd.). Određene (sitne) pogreške i/ili(?) tipfeleri potkrkali su se i u samom tekstu: primjerice, Zipesova se teorija naziva mimetičnom (*mimetic*, 28) a ne memetičnom (*memetic*), a naslov Aarne-Thompson-Utherovog *Indeksa* pogrešno se navodi kao *Tale Type Motif Index* (46).

Autorica više puta ponosno ističe da je ovom studijom ponudila prvu cjelovitu povijest bajke o Matovilki, odnosno tipa priče ATU 310. Maiden in the Tower (Djevojka u tornju). Međutim, *The Rebirth of Rapunzel* manje je “mitska biografija” jednog tipa priče, a više geneza jednoga romana. Naime, provodna nit knjige kojoj je posvećen značajan dio svakog poglavlja nastanak je i razvoj romana *Bitter Greens*. Budući da je samo istraživanje povijesti “Matovilke” potaknuto željom da se napiše roman, sva otkrića i spoznaje o inačicama priče, njihovim pripovjedači(ca)ma i autori(ca)ma, te povijesnim i kulturnim kontekstima u kojima su nastale, razmatraju se kroz romanesknu prizmu, odnosno u kontekstu njihove kreativne, književne obrade. Neki/e će čitatelji(ce) takav pristup zacijelo pozdraviti kao svježiju alternativu i nadopunu “suhoparnom” znanstvenom istraživanju, no drugima (među koje se ubraja i autorica ovih redaka) bi stranice posvećene romanu (kao i većina trećeg dijela knjige) mogle djelovati kao nepotrebna smetnja koja fokus odvlači od povijesti varijanti bajke o Matovilki kao (pretpostavljenog) središta interesa.

Kad se oduzme sav (uvjetno rečeno) suvišan tekst poput eseja okupljenih u trećem dijelu knjige te dijelova poglavlja posvećenih Forsythičinom kreativnom procesu, ostaje nam vrlo skroman pregled najpoznatijih inačica “Matovilke” dopunjen promišljanjima o njenom postanku, što ipak, smatramo, nije dovoljno da se djelo okrsti mitskom biografijom čitavog tipa priče. Štoviše, znanstveno istraživanje ponajprije djeluje u službi književnog procesa. S obzirom na autoričinu upućenost u temu i stilsku verziranost, teško se oteti dojmu da smo mogli dobiti uistinu vrijednu monografiju koja bi ponudila opsežan i detaljan pregled moguće geneze jednog tipa priče, njegovih inačica i njihovih suvremenih adaptacija. U postojećem obliku, ovo promišljanje o kreativnom procesu premreženo znanstvenim spoznajama folkloristi(ca)ma neće pružiti previše novih informacija i uvida, no zato bi moglo biti vrlo zanimljivo i poticajno za buduće pisce i sve one zainteresirane za proces književne obrade i umjetničkog stvaralaštva općenito.

Nada Kujundžić

Terence Patrick Murphy, *The Fairytale and Plot Structure* & *From Fairy Tale to Film Screenplay*. Working with Plot Genotypes, Palgrave Macmillan, New York 2015., 204 str. & 197 str.

Objavljene u razmaku od nekoliko mjeseci, studije *The Fairytale and Plot Structure* i *From Fairy Tale to Film Screenplay* profesora na južnokorejskom Sveučilištu Yonsei Terencea Patricka Murphyja istu temu obrađuju na primjeru različitih medija: književnosti (točnije, bajke) i filma (točnije, filmskoga scenarija). Kao polaznu točku za vlastito istraživanje Murphy uzima Proppov strukturni model bajke predstavljen u utjecajnoj *Morfologiji bajke* (1928; domaćim čitatelji(ca)ma na raspolaganju je jedino srpski prijevod Petra Vujičića) čije navodne manjkavosti i nedostatke autor nastoji kompenzirati vlastitim konceptom fabularnog genotipa (*plot genotype*). Da genotip, koji Murphy u knjizi *The Fairytale and Plot Structure* definira kao “funktionalnu strukturu ili kompozicijsku shemu određene bajke” (xiii; svi prijevodi su moji), nije svojstven samo bajci nego i drugim pripovjednim i medijskim oblicima, autor pokazuje već u narednoj publikaciji, *From Fairy Tale to Film Screenplay*.

Prva tri poglavlja studije *The Fairytale and Plot Structure* donose pregled raznih teorijskih pristupa i škola posvećenih analizi pripovijesti (od Aristotela do formalizma), književnog lika i pripovjedne strukture, dok četvrto poglavlje predstavlja morfološku analizu Aleksandra Nikiforova i Vladimira Proppa. Peto poglavlje dalje objašnjava Proppovu analizu na primjeru Perraultove “Pepeljuge” te donosi vrlo kratku definiciju bajke, koju Murphy razumije isključivo kao književnu tvorevinu. Ostala poglavlja kroz analize odabranih bajki i priča – Grimmove “Pepeljuge” (6.), “Razbojnika mladoženje” (7.), “Čudne ptice” (8.), “Kralja žapca” (9.), “Ljepotice i zvijeri” (10.), “Mačka u čizmama” (11.), “Tom-Tit-Tota” (12.), “Jacka i stabljike graha” (13.), Perraultove “Crvenkapice” (14.) i “Zlatokose i tri medvjeda” (15.) – nude “prijateljsku kritiku” (35) Proppovog modela, analizirajući različite fabularne genotipe koje Murphy smatra karakterističnima za europsku bajku. Zaključnu raspravu slijedi dodatak u kojem se analizira Ezopova basna “Lisica i vrana” (primjer je preuzet iz studije Marie-Laure Ryan *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory*), te bilješke, popis literature i indeks.

U *From Fairy Tale to Film Screenplay* formalna Proppova analizira kombinira se s teorijom Syda Fielda u analizi filmskoga scenarija. Osim akademskoj publici, Murphy se tu obraća i (budućim) scenaristi(ca)ma, navodeći da će im studija ponuditi vrijedan uvid u način na koji funkcionira filmski scenarij. Uvodna dva poglavlja posvećena Proppovoj morfologiji i pregledu oskudne literature o filmskome scenariju slijede poglavlja koja (kao i u prethodnoj knjizi) donose proppovsku analizu Perraultove “Pepeljuge” (3.) te predstavljaju koncept fabularnog genotipa (4.). Preostalih osam poglavlja organizirano je u parove u kojima jedno poglavlje predstavlja fabularni

genotip (*Razbojnik mladoženja, Kralj žabac, Mačak u čizmama, Crvenkapica*), a drugo analizira film čiji se scenarij temelji na njemu (*Pogrešno skretanje/Wrong Turn*, r. Rob Schmidt, 2003; *Zgodna žena/Pretty Woman*, r. Garry Marshall, 1990; *Maska/The Mask*, r. Chuck Russell, 1994; *Psiho/Psycho*, r. Alfred Hitchcock, 1960). Zaključno poglavlje ponovo slijedi dodatak, ovaj put posvećen sponama fabularnog genotipa i junakova putovanja opisanog u *Junaku s tisuću lica* Josepha Campbella, koje se ilustrira pomoću analize bajke “Jack i stabiljke graha” (radi se, dakle, o modificiranoj verziji trinaestog poglavlja prethodne studije).

Pisana jednostavnim i pristupačnim jezikom neopterećenim žargonizmima, Murphyjeva se proza lako čita, a boljem razumijevanju njegove argumentacije pridone i brojne tablice koje prate tekst. Štoviše, svaku analizu komplementiraju barem dvije tablice, jedna posvećena likovima, a druga strukturi samog genotipa.

Uvjerljivost analize, međutim, podriva nekoliko problema, primjerice odabir korpusa koji nije adekvatno objašnjen (zašto se analizira baš Perraultova “Crvenkapica”, dok analiza “Pepeljuge” obuhvaća i Grimmovu i Perraultovu varijantu; zašto engleska bajka “Tom-Tit-Tot”, a ne njena poznatija inačica, Grimmova “Cvildreta”); također, autorske bajke poput “Ljepotice i zvijeri” analiziraju se zajedno s bajkama koje su – navodno – prikupljene/zabilježene ili se barem takvima predstavljaju) te nedostatak šireg konteksta kritike Proppove *Morfologije* i formalizma općenito, posebice pozamašne literature koja se kritički osvrće na Proppov odabir isključivo “muških”, pustolovnih bajki. Nedostatak potonje posebno je osjetan budući da Murphy i sam (neizravno) komentira spomenutu problematiku slobodno mijenjajući rod Proppovih likova. Junak tako postaje junakinjom, a kraljević kraljevnom – da ne spominjemo da se kraljevnin (ovdje kraljevićev) otac tretira kao zaseban lik, pa Proppova sedmodijelna shema likova (neobjašnjeno) dobiva osmog člana. Sažimajući vlastita otkrića, Murphy, između ostaloga, zaključuje da bajke mogu imati manje/više od 31 funkcije koliko ih je opisao Propp, odnosno manje/više od 7 (u Murphyjevom tumačenju 8) likova. Iako spomenutu tvrdnju ne možemo osporiti, pitanje je koliko je ona zapravo primjerena budući da sam Propp ne tvrdi da su spomenute brojke obavezne za svaku bajku. Naprotiv, radi se o ukupnom broju *moгуćih* funkcija, od kojih se samo neke javljaju u pojedinoj bajci. Na koncu, čitatelja/icu bi mogle zasmetati i povremene netočnosti prisutne u obje knjige (npr. redatelj *Pogrešnog skretanja* nije Rob Schneider već Rob Schmidt, a tajanstvena odaja u Grimmovoj bajci “Vjerna Ivan” ne skriva ulaz u pakao, nego sliku Kraljevine od zlatnoga krova).

Zanimljiv pokušaj revizije formalističke analize bajke u konačnici upada u vrlo sličnu zamku kao i Propp: jer ako su fabularni genotipovi univerzalni i ako ih je podjednako lako naći u bajci, basni i filmskome scenariju, što onda razlikuje spomenute (i druge) žanrove? Po čemu je svaki od njih specifičan? S obzirom na Murphyjev intenzivan, dugogodišnji interes za tu temu (osim u ovdje prikazanim knjigama, njome se bavi i u velikom broju članaka), lako je moguće da će barem neke od spomenutih nedostataka (kojih je, ako je suditi prema zaključnim poglavljima u obje knjige, i sam svjestan) ispraviti u nekoj budućoj studiji.

Nada Kujundžić

Ethan Doyle White, *Wicca. History, Belief and Community in Modern Pagan Witchcraft*, Sussex Academic Press, Brighton, Chicago, Toronto 2015., 275 str.

Wicca ili savremeno veštičarstvo ponekad se opisuje i kao jedina religija koju je Britanija dala svetu. Širenje Wicce prvo na anglofonom području pa potom i drugde u svetu, kao i uticaj koji je iz uskih krugova ezoterista stigao do popularne kulture (recimo *Sabrina, the Teenage Witch*), privuklo je pažnju istraživača. *Pagan studies*, kao relativno novo ali omeđeno polje, u svoje redove uključuju proučavaoce religije, antropologe, etnologe, folkloriste, arheologe, sociologe, istoričare, a Wicca je samo jedna oblast, mada na počasnom mestu. Više je sintetičkih studija o neopaganizmu uopšte ili specijalističkih studija koje osvetljavaju neki aspekt same Wicce. Mladi arheolog Ethan Doyle White (1991), trenutno doktorant, pored svoje primarne struke aktivno prati neopaganizam; pored više članaka, prikaza knjiga i polemike o metodologiji proučavanja te pojave, odlučio je da pruži monografsku obradu Wicce u celini.

U uvodu autor jasno saopštava svoju poziciju: mada ima simpatija za praktikante koje proučava, sam ne deli njihova religijska uverenja. Ta vrsta simpatetičke neutralnosti može se osetiti u celoj knjizi, zasnovanoj prvenstveno na empirijskom pristupu, karakterističnom za englesku humanistiku. Uvod je važan zbog definisanja termina i pojmova: veštičarstvo ili Wicca? Kakav je odnos prema (neo)paganizmu (kao širem fenomenu), kao i prema *new ageu*, da li je svrstati u magijski ili religijski pokret? Dok je neki svrstavaju u nove magijske ili ezoterične pokrete, ili kao deo *new agea*, sama Wicca ubrzano prolazi put ka konfesionalizaciji i rutinizaciji, tako da se Doyle White opredelio za termin “magijsko-religijski” pokret. Precizna definisanja biće od koristi svakom ko se bude bavio srodnim fenomenima na južnoslovenskim područjima, gde su termini iz ovih oblasti još uvek ne koriste dovoljno precizno.

U prvom delu daje se iscrpna istorija pokreta, od Geralda Gardnera kroz niz ograničavanja (često rivalskih) do danas, što uključuje i sociološki prikaz popularizacije i širenja. Posebna su vrednost interni podaci dobijeni intervjuima ili istraživanjem slabo pristupačnih materijala. Kao važnu tačku, autor izdvaja prelaz Wicce u Ameriku. Njegov je zaključak da je Wicca prvenstveno britanski kulturni fenomen. Bilo bi interesantno videti monografski prikaz širenja Wicce u drugim zemljama, mada bi to zahtevalo poseban tom sa više autora.

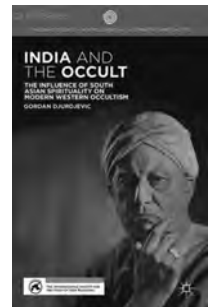
Drugi deo opisuje verovanja i praksu: prikaz teologije, obreda, kolektivnih i individualnih te odnos prema magiji i etici. Ritualni su prikazani klasičnim etnološkim godišnjim i životnim krugom. Dobro upućen, Doyle White u ovoj “morfologiji Wicce” uvek povodom jednog problema predstavlja različite tačke gledišta. U tom mnoštvu različitih, individualnih teoloških stavova, otuda posebno postaje uočljivo ono što

bi neko opisao kao amorfnost Wicce, a neko kao odsustvo dogmatičnosti; upravo tu raznolikost autor izdvaja kao specifičnost fenomena. U trećem delu “Wiccanski život” prikazani su lični put ka Wicci, presek zajednice, vikanska kultura i, na kraju, pregled proučavanja Wicce.

Vrline knjige su mnoštvo podataka, izuzetna upućenost autora kako u izvore (tekstualne ali i u stanje na terenu) tako i u savremene tokove istraživanja, te jasnost i sažetost u njihovom predstavljanju. Doyle White se drži formata uvoda ili pregleda, tako da tamo gde se otvaraju pitanja, on čitaocu predstavlja interpretativne odgovore koji postoje u literaturi, ne namećući svoj stav. Neki delovi, poput odnosa magije i etike, mogu biti i predmet posebnih studija. Autor se veoma jasno distancira od popularnih predstava u javnosti, negativnih vrednosnih sudova s jedne strane i emske tradicije samih vikana, s druge. Osetljivost ovakvog polja pokazuje slučaj rane akademske studije Tanye Luhrmann (1989) koja je *incognito* učestvovala u vikan-skim kovenima, a čija je kasnija knjiga zbog kritičkog tona izazvala veoma negativnu reakciju unutar same zajednice i nepoverenje prema istraživačima. S druge strane, refleksivnost unutar Wicce očigledno raste i prihvata se mistifikacijski karakter mnogih navodno drevnih tradicija. Doyle White zauzima stav da Wicca nije ekscen-tričan fenomen, nego vredan izučavanja (čime je uključuje u deo kulture te se time diskretno pomera ka kulturološkoj interpretaciji), ali da terminološke i metodološke koncepcije istraživača moraju biti jasno postavljene.

Nemanja Radulović

Gordan Djurdjević, *India and the Occult. The Influence of South Asian Spirituality on Modern Western Occultism*, Palgrave Macmillan, Palgrave Studies in New and Alternative Religions, New York 2014., 189 str.

Dobro je poznato kakvo je mesto sa “orijentalnom renesansom” s kraja 18. i početka 19. veka, odnosno sa romantičarskom recepcijom, Indija stekla u zapadnom imaginarijumu. Sa teozofijom Blavacke, koja nastaje kasnije u 19. veku, Indija i Tibet učvršćuju svoja mesta kao “povlašćeni toposi” zapadnog okultizma. Gordan Đurđević, predavač na univerzitetu Simon Fraser, odlučio je da prikaže uticaj imaginarne Indije na britanski okultizam. Sem zanimljivih recepcionističkih nalaza, knjiga otvara i teorijska pitanja važna za etnologe i folkloriste.

U uvodu autor daje određenje ezoterizma, okultizma i magije. Njegov je osnovni stav da se o ezoterizmu može govoriti transkulturalno, kao o formi mišljenja koja se

oslanja na analogijsko (ili korelativno) mišljenje; ezoterizam, kao teoriju, razlikuje od okultizma kao njene praktične primene (prema podeli preuzetoj iz socioloških radova). Đurđević ističe da su zapadni okultisti sopstvenu praksu poredili sa indijskom jogom ili tanтром (“their Yoga is our magic”). Ovaj emski pogled, prema njemu, potvrđuje se i etski, tako da kao jedan od ciljeva rada on navodi i pozitivnu (re)valorizaciju “zapadne tantrе”. Đurđević zato smatra pogrešnim stav, čest u proučavanju zapadnih okultista koji su davali svoje verzije joge ili tantrе, kojim je isticano kako su njihova znanja bila manjkava a predstave iskrivljene. Kako ističe, oni nisu bili indolozi i treba im pristupiti kao fenomenu posebnog reda. U prvom poglavlju autor zato pokazuje kako se koncepti ezoterizma i magije mogu primeniti na tradicionalnu indijsku kulturu. Uzimajući jogu i tantru kao analogon magije, samu magiju definiše kao religijsku misao i ponašanje vezanu za moć, tj. sveto manifestovano kao moć.

Te teorijske stavove autor ilustruje centralnim delom knjige, gde su poglavlja posvećena okultistima. Njegov je izbor vezan prvenstveno za struju ritualne magije u Britaniji, posebno onu koja je izvedena iz Hermetičkog reda zlatne zore (Crowley, Fortune) i onu koja se označava upravo tantričkim izrazom “staza leve ruke” (*left-hand path*). Prikazano je Crowleyjevo shvatanje joge, naročito čakri i kundalini, a njegova seksualna magija upoređena je sa tanтром. Mada je potvrđen stav proučavala (Hugh Urban, npr.) da je Crowleyjevo poznavanje tantrizma površno i pogrešno, Đurđević ističe svoj uvodni stav da takva novoformirana tantra stiče legitimnost ne filijacijom iz klasične, već se sama formira kao legitiman predmet proučavanja. Najviše je pažnje posvećeno *nath* tradiciji i sličnostima njihovih učenja sa telemom, gde se pored fenomenoloških poređenja dopušta i mogućnost istorijskih uticaja na engleskog maga. Posebno je poglavlje posvećeno Dion Fortune, čiji red (i danas aktivan) takođe potiče iz tradicije Zlatne zore, ali se ona kolebala između odbacivanja joge kao nezapadne i sinkretičkog uključenja indijskih pojmova u svoj sistem. Zasebne celine dobili su Dadaji Mahendranath, koji spaja interes za telemu sa (navodnom) indijskom filijacijom, te Kenneth Grant, naslednik Crowleyja, gde se sem puta leve ruke, razmatra i *advaita vedanta*.

Đurđevićev izbor okultista vezan je za struju čija se sklonost antinomizmu (s izuzetkom Fortune) približava tantrizmu. (Moguće je zamisliti i studiju sa istim teorijskim stavovima a izborom drugačijih autora, poput Guénona i vedante npr. ili teozofske recepcije budizma). U proučavanju ezoterizma ritualna magija, a naročito njeni antinomistički i seksualni aspekti, bili su u drugom planu; Antoine Faivre, kao doajen tih proučavanja, bavio se na prvom mestu hrišćanskim ezoterizmom 17.-19. veka; proučavaoci koji su bili pod uticajem Guénona nisu bili skloni onom što su videli kao kontraincijaciju, itd. U novije vreme akademski autori (oni popularni i komercijalni od Crowleyja i sličnih nikad nisu dizali ruke) sve više istražuju i te oblasti (što ne znači da je pitanje razgraničenja lične prakse, ideologije i naučnog pristupa rešeno, kako pokazuju neke aktuelne polemike). U tim će poglavljima knjige zainteresovani čitalac sresti biografske podatke i zaključke iz savremene akademske literature (što je važno napomenuti s obzirom na to da se u dostupnoj literaturi često mešaju popularno, senzacionalističko, propagandno i polemičko).

Ostavljajući sad po strani elemente za koje su stručni indolozi ili specijalisti za opuse pojedinih okultista, treba istaći dva zanimljiva zaključka koja Đurđević nudi na opštem planu. Prvi je da zapadnu tantru ne treba posmatrati kao primer

pogrešne recepcije ili “kulturne aproprijacije”, već kao fenomen za sebe. Isti se slučaj desio sa okultističkom verzijom kabale: ranije o(t)pisivana kao pseudokabala, danas je postala predmet posebnih studija. Na nivou popularne kulture, savremena fitness joga je, kako utvrđuje Mark Singleton, izvedena iz evropske gimnastike, a ne iz indijske religijske prakse; no to ne znači da je treba posmatrati samo kao veliki recepcionistički promašaj. Đurđević ne spori da okultne koncepcije joge i tantrije jesu u mnogo čemu zasnovane na pogrešnoj recepciji; ali da pitanje legitimiteta i prave filijacije nije jedini osnov za proučavanje, odnosno da su se uspostavile kao deo zapadne kulture. Mogli bismo pronaći niz drugih primera gde bi se mogao ponuditi isti pristup. Drugi stav polazi od fenomenoloških srodnosti evropske ritualne magije i tantričke joge, odnosno, od etske potvrde okultnih ideja o korespondenciji različitih tradicija. Autor se opredeljuje za univerzalističku tezu o specifičnoj vrsti magijskog mišljenja kao jezgru iz kog nastaju te sličnosti. Sličan zaključak izvodi i povodom ezoterizma. Stariji pristupi (Eliade, Faivre) ezoterizam su videli kao univerzalni fenomen (unutrašnja strana religija). Novija strujanja (Hanegraaff) ističu pridev *zapadni* uz ezoterizam, kao istorijski i kulturno jasno određen fenomen zapadne kulture ili govore o ezoterizmu kao o konstruktumu. Đurđević se opredeljuje za pristup širi od kulturno-empirijskog, ne samo zbog istorijskih kontakata i recepcije već zbog tipoloških analiza. Time se u ovoj knjizi koja se bavi naizgled “marginalnim” fenomenima okultizma, otvaraju temeljna pitanja antropologije i srodnih joj disciplina.

Nemanja Radulović

Terry Eagleton, *Kultura i smrt Boga*, Naklada Ljevak, Zagreb 2015., 252 str.

Iako je Terry Eagleton izuzetno plodan autor koji je dosad objavio više od četrdeset knjiga iz raznorodnih područja, od književne teorije, ideologije, politike, religije, postmodernizma, kulture, na hrvatski jezik je prevedeno deset njegovih knjiga, uključivši *Kulturu i smrt Boga*.

Terry Eagleton, odnosno Terence Francis Eagleton, rođen je 22. veljače 1943. godine, a i danas, sa svojih 73 godine predaje englesku književnost na Sveučilištu u Lancasteru. Njegova najpoznatija i najprodavanija knjiga je *Književna teorija: Uvod* (*Literary Theory: An Introduction*) iz 1983. godine, a u svijetu je poznat i po svojoj kritici postmodernizma.

Knjiga *Kultura i smrt Boga* podijeljena je u šest poglavlja: “Granice prosvjetiteljstva”; “Idealisti”; “Romantičari”; “Krizna kultura”; “Smrt Boga”; “Modernizam i poslije njega”, pri čemu će se u ovom prikazu zadržati na sadržaju navedene knjige od petoga poglavlja koje nosi i naslovno određenje.

Naime, u petom poglavlju “Smrt Boga” (str. 162–183) Eagleton se poglavito bavi prvim pravim filozofom ateizma – Friedrichom *Nietzscheom*. Sam Nietzsche prvim ateistom smatrao je Arthura Schopenhauera, filozofa kojeg je privlačio budizam, iako je u određenom smislu njegova volja za moć tmurna parodija Boga. Nietzsche uviđa da je moguće riješiti se Boga samo odustajanjem od skrivenog značenja jer Bog može preživjeti tragediju, ali ne može preživjeti apsurd. Smrt Boga, objašnjava Nietzsche u *Radosnoj znanosti*, najvažniji je događaj u ljudskoj povijesti, no unatoč tome čovjek se nastavlja ponašati kao da je to nevažno podešavanje. Bog se održava na životu na različite umjetne načine od kojih je najučinkovitiji moral. Naš pravi zločin za Nietzsche nije bogoubojstvo već licemjerje. Moderna društva su se riješila Boga, ali se ponašaju kao da to nisu učinila. Bog je gurnut u stranu u korist represivnog morala, ali ateisti iz srednje klase još vjeruju u zamjenskog, sotonskog Boga. No, čini se, zaključuje Eagleton, da Nietzsche nije bio svjestan toga da smrt Boga uključuje i smrt Čovjeka. Odsutnost Boga mogla bi se nadomjestiti fetišem Čovjeka, ali svrgnuti Bog je više od fetiša.

Eagleton u tom poglavlju uspoređuje ateizam Nietzschea i Marxa te zaključuje da je u nekim aspektima Nietzsche bio punokrvniji nevjernik od Marxa, ali opet nepotpun jer teško je zamisliti Nietzscheova Nadčovjeka kao nešto različito od mini-Stvoritelja, odnosno Boga. Iako za Nietzschea Čovjek nije mjerilo svih stvari, on takvo mjerilo ipak predstavlja u “Volji za Moć”, što navodi na zaključak da ni prvi punokrvni filozof ateist ipak nije konačno raskinuo s Bogom. Za razliku od svojih prethodnika, Nietzsche se nije zamario s Kulturom u korporativnom smislu te je ne pokušava racionalizirati kroz nadnaravno. Potpuno je okrenut individualizmu pa ga ne zanimaju instrumenti društvene kohezije. Nietzsche ne poziva na novu mitologiju zbog društvene stabilnosti, nego zbog slavljenja individualizma. U tom smislu se Nietzscheova misao može interpretirati kao objava smrti ne samo Boga, nego i Kulture. Ipak, kultura za Nietzschea ima veliki značaj u smislu duhovnog stila života Nadčovjeka, odnosno za njega je kultura individualno samoostvarenje Nadčovjeka.

Za Eagletona je jedno od najvećih Nietzscheovih postignuća demistifikacija kulturnog idealizma, a to je misao koju dijeli s Marxom i Freudom. Za Nietzschea su kultura i moral plodovi okrutne barbarske povijesti ispunjene mučenjem, osvetom i prisilom. Takvu se kulturu može prevladati samo voljnim zaboravom prošlosti. Nije samo Nietzsche u 19. stoljeću odbacio nevinost kulture. To su učinili i Marx i Freud. Prethodile su im ideje Jean-Jacquesa Rousseaua prema kojima je cijena koju plaćamo za civilizaciju previsoka. Pad iz Prirode u Kulturu jest sretan događaj, ali događaj koji uključuje nesmiljeno nasilje nad nama samima. No, dok Marx i Nietzsche upozoravaju na okrutnu cijenu kulture, Freud u srži svega dobroga pronalazi krv i okrutnost. Što smo uljuđeniji, upozorava Freud, više se moramo odricati zadovoljstva, a što discipliniranije to činimo to je strašniji teror uzvišenog super-ega. Što se više razvijamo u uzorne idealiste, to više u sebi gajimo kulturu smrtonosnog samoprezira. Naša žudnja za redom u sebi sadrži anarhične impulse. Stoga je, zaključuje Freud, moguće da projekt kulture/civilizacije od nas zahtijeva više no što smo spremni dati.

Posebice zato što super-ego, tvrdokoran i osvetoljubiv, izdaje naredbe ne mareći za to možemo li ih izvršiti ili ne. Zbog toga je za Freuda kultura vrlo nestabilna.

“Modernizam i poslije njega” (str. 184–218) naziv je šestog, ujedno i posljednjeg poglavlja knjige. U tom poglavlju Eagleton analizira kompenzacije za religiju u razdoblju modernizma te konačnu smrt Boga u postmodernizmu. Kompenzacije za religiju u modernizmu pronalazi u znanosti, filozofiji, kulturi i politici. Znanstveni racionalizam preuzima njene doktrinarne izvjesnosti, radikalna politika njenu misiju preobrazbe društva, kultura zadržava religioznu duhovnu dubinu. Svaka od navedenih kompenzacija doživljava propast religije kao potpuno neovisni poduhvat, a ne kao integriranu intenciju. Visoka kultura u modernizmu, baš kao i religija u prethodnim razdobljima, ima ambivalentnu ulogu. S jedne strane nudi kritiku moderne civilizacije, s druge strane nudi utočište od njene degeneracije. Na meti modernističke *Kulturkritik* su i znanost, trgovina, jednakost, demokracija, materijalizam... Herbert Marcuse koristi metode *Kulturkritik*, ali ujedno i razotkriva iluziju kulture kao iskupljujuće sile. U razdoblju modernizma dominira fragmentarnost, nema više velikih integriranih nad-sistema, ali sve više jača novi fenomen poznat kao kulturna politika. Gurui *Kulturkritik* smatrali su kulturu prihvatljivijom od politike te njegovali uvjerenje da umjetnost može opravdati naše spasenje.

Modernizam je, naglašava Eagleton, još dublje raskolio estetski i antropološki smisao kulture koji se mogu približavati samo u imaginarnim svjetovima. Kultura i civilizacija su se od Coleridgea do kraja modernizma smatrale antagonisticama, a ne saveznicama. No, to je noviji fenomen jer su se još u 18. stoljeću stavljale u prisnu vezu kroz ideologiju komercijalnoga humanizma. U 20. stoljeću sjedinjenje kulture i civilizacije pokušalo se kroz stavljanje industrije i tehnologije u službu umjetnosti, no taj je eksperiment neslavno propao s negativnim iskustvima stalinizma i nacizma. No, nekoliko desetljeća poslije, u postmodernizmu, dolazi do ponovnog približavanja kulture i civilizacije, i to putem tzv. popularne kulture jer je kultura raširila ruke prema svakodnevnom životu. Postmodernizam je *post scriptum* Nietzscheu oslobođenom metafizičkog bremena Volje za Moć. Naime, postmodernizam je premlad da bi se sjećao razdoblja prvobitne, mitske čistoće. Postmodernizam ne vjeruje u neporecivu istinu. Dok modernizam smrt Boga doživljava kao traumu, postmodernizam uopće ne doživljava Boga, pa je u tom smislu postreligiozan. Stoga Eagleton spekulira da će se možda posljednja desetljeća 20. stoljeća promatrati kao vrijeme kada je Bog konačno usmrćen jer je nestalo nostalgije za numinoznim, transcendentalnim. Posljedica toga je površnost postmodernizma. Andrew Wernick zaključuje da je postmodernizam druga smrt Boga jer je “ubio” njegove različite surogate koje je iznjedrio modernizam. Postmodernizam je ateistički ne samo zato što sumnja u religiju, već i u vjeru kao takvu. Prema postmodernizmu sva strastvena uvjerenja su dogmatska.

Liberalna država brani pravo pojedinaca da vjeruju u što žele sve dok to ne ugrožava pravo drugih da čine isto. To je bezvjernost naprednog kapitalizma, no Eagleton smatra da smo još daleko od društva u kojem je ateizam službena praksa jer se najveličanstveniji simbolički sustav poput religije ne može odbaciti preko noći. Osim toga, kada su se pojavile naznake tog fenomena, prave sekularizacije liberalne države, dogodio se 11. rujna i teroristički udar zrakoplovima u tornjeve Svjetskog trgovinskog centra. Eagleton u tome vidi veliku ironiju jer čim se na sceni pojavila

posve ateistička kultura, sâmo se božanstvo osvetnički vratilo u život. Taman kada se Zapad razoružao, suočio se s punokrvnim metafizičkim antagonistom koji je djelomično nastao zahvaljujući upravo sekularnoj politici Zapada jer fundamentalizam počiva na strahu, a ne na mržnji. Eagleton zaključuje da je zapadni kapitalizam uspio začeti i sekularizam i fundamentalizam što smatra vrhunskim podvigom dijalektike. Kultura danas više nije pokušaj zamjene religije i zbog toga je nemoguće razdvajati politiku i kulturu kao u visokom modernizmu.

Sve veći broj lijevih teoretičara danas zaključuje da radikalna politika ne može biti uspješna bez religiozne dimenzije te se okreću pitanjima teologije, iako pri tome doživljavaju nerazumijevanje okoline, pa čak i sljedbenika. Razlog tome je u spoznaji da religija predstavlja prikladan način ispunjavanja određenih emocionalnih potreba čega su, na neki način bili svjesni i prvi ubojice Boga – prosvjetiteljski filozofi koji su se držali maksime: “Ja osobno ne vjerujem, ali tebi je politički korisno da vjeruješ.” U tome smislu je i Eagleton u zadnjem poglavlju, koje se bavi modernizmom i postmodernizmom, napravio puni krug do 18. stoljeća i prosvjetiteljstva s kojim je i počeo ovo povijesno putovanje kroz ideje o Bogu i Kulturi.

U ovoj preglednoj, ali za čitanje prilično izazovnoj teorijskoj knjizi Eagleton se vraća svojim korijenima i idejama koje je zagovarao u mladosti kao kršćanski lijevi intelektualac, pripadnik pokreta *Catholic New Left*. Eagleton se u knjigama koje je objavio u tom razdoblju *The New Left Church* (1966) i *The Body as Language: Outline of a “New Left” Theology* (1970) bavio ulogom i značenjem koje Katolička crkva ima u suvremenosti te je povezivao kršćanske ideje s idejama revolucionarnog socijalizma. S tim se knjigama Eagleton svrstao među istaknute gurue “teologije oslobođenja”. Sedamdesetih godinama prošlog stoljeća Eagleton se distancirao od Crkve i posvetio teoriji književnosti, literarnoj kritici te postao jedan od najplodnijih marksističkih intelektualaca. No, nakon rušenja Berlinskog zida i raspada Sovjetskog Saveza ponovno su na površinu izbile Eagletonove teološke preokupacije kombinirane s njegovim bojaznima vezanima uz postmodernizam, novi ateizam i slabu političku osviještenost. Njegovo vraćanje na ideje iz mladosti postalo je vidljivo u drugoj polovici prvog desetljeća ovog stoljeća od knjige *Nevolje sa strancima*, koja je objavljena 2008. godine, a prevedena je i na hrvatski u izdanju Algoritma iz 2011. godine. Eagletona iritira teološka nepismenost mnogih suvremenih kritičara, ujedno ateista. U središtu Eagletonove teološke misli nije figura “Boga Oca” već Isusa kojeg sagledava kao ključnu kritiku i zamjerku kapitalizma te polaznu točku za svaku buduću radikalnu, revolucionarnu politiku. Za Eagletona Isus je utjelovljenje, opredmećenje lijevih ideja shvaćenih kao borbe za obespravljene, potlačene, diskriminirane i socijalno deprivirane članove društva.

U takvom Eagletonovom pristupu religiji može se iščitati esencijalizam i redukcionizam koji je vidljiv i u *Kulturi i smrti Boga*. Sagledavati jedno razdoblje, ili jednu epohu kroz ocjene određenog broja filozofa, pripadnika neke filozofske ideje ili škole, često vodi generalizaciji koja olakšava trpanje i baratanje podacima uguranima u teorijske ladice po metodi plus i minus binarnog shvaćanja i doživljaja svijeta, ali koji je ipak daleko kompleksniji od takvog uopćavanja.

Eagletonova zasluga jest ta što detektira i upozorava na promijenjene koncepte koji se u posljednjih desetak godina, a posebice otkako je na čelu Rimokatoličke crkve papa Franjo, mogu sagledati u globaliziranom svijetu danas.

Neosporna je činjenica da se vremena mijenjaju, ali i da je Katolička crkva tako dugovječna jer se znala prilagoditi društvenim promjenama, pa i onda kada se mnogima koji su se zubima i noktima čvrsto držali propisanih pravila i ograničenja to nimalo nije sviđalo. Primjerice, početkom 17. stoljeća kada je Crkva u vlastitom interesu, interesu golog preživljavanja, izmislila propagandu. I tako, bez ikakve sumnje, snažno utjecala na političku budućnost ne samo Europe već i cijelog svijeta. No, tu se uvijek radi o povratnoj sprezi. Nove društvene okolnosti mijenjaju Crkvu, a potom Crkva, svojim reformama povratno i najčešće iznimno snažno utječe na društvo.

U ovom trenutku u kojem živimo svjedočimo takvom fenomenu. Na čelu tog fenomena se nalazi papa Franjo, koji će u povijesti zasigurno ostati upamćen kao veliki reformator. Društvo se promijenilo i Crkva, ukoliko želi preživjeti, a bez ikakve sumnje želi, mora se prilagoditi tim promjenama. I zato se i mijenja. Otvara se prema istospolnim parovima, nagoviješta mogućnost zaredivanja žena, distancira se od otvorenog petljanja klera u politiku. Ukoliko Crkva ne želi imati sudbinu dinosaurususa, prilagodit će se novim društvenim okolnostima, liberalizirat će se i postati tolerantnija. A ta će reforma ili transformacija Crkve imati dalekosežne posljedice i na društvo u povratnoj sprezi, baš kao što je to učinila i Sveta kongregacija za širenje vjere u 17. stoljeću.

U velikoj su zabludi, stoga, pojedinci u Crkvi koji misle da je Crkva dovoljno moćna da svojim utjecajem spriječi društvene promjene zbog kojih je vrh Katoličke crkve i pokrenuo proces reforme. Ili će se oni promijeniti ili će ih promijeniti. Nema alternative. Vatikan je toga svjestan i neće dopustiti da religijski dinosaurusi spriječe daljnji utjecaj Crkve na društvo.

Neosporna je činjenica da je Bog, ili preciznije Bog kršćanstva, dominantno Katoličke crkve, u posljednjih tristotinjak godina, otkako je počela jačati kritička misao nasuprot slijepog slijeđenja i prihvaćanja vjerskih dogmi, prošao trnovit put. No, isto je tako neosporna činjenica, a na što ukazuje i Eagleton u svojoj knjizi *Kultura i smrt Boga*, da se Bog, ili religija, u tom sustavnom pokušaju usmrćivanja vizije svijeta koja počiva na vjerskoj dogmi, pokazao jako žilav i otporan te je uporno odbijao umrijeti. Razlozi tome su mnogobrojni. Neke vrlo detaljno razlaže Eagleton u svojoj knjizi, ali neki u ovoj knjizi nisu pobrojani i imaju daleko više veze s teorijama moći no s teologijom, filozofijom ili teorijom kulture. Dugovječnost Boga opredmećenog u vjeri Katoličke crkve počiva upravo na majstorskoj kombinaciji upravljanja svim tim elementima.

Mirela Holy

Elizabeth Kolbert, Šesto izumiranje. Sudbina vrsta u čovjekovim rukama, Znanje, Zagreb 2015., 327 str.

Elizabeth Kolbert, dugogodišnja novinarka *New York Timesa*, dobitnica je Pulitzerove nagrade za publicistiku u 2015. godini zahvaljujući knjizi *The Sixth Extinction: An Unnatural History* (*Šesto izumiranje – sudbina vrsta u čovjekovim rukama*). Poznata je i po drugoj knjizi ekološkičkoga predznaka *Field Notes from a Catastrophe: Man, Nature, and Climate Change* (*Bilješke s terena katastrofe: čovjek, priroda i klimatske promjene*) koju je objavila 2006. godine. Godinu dana kasnije uredila je još jednu “zelenu” knjigu – *The Ends of the Earth: An Anthology of the Finest Writing on the Arctic and the Antarctic* (*Krajevi svijeta: Antologija najboljih tekstova o Arktiku i Antarktiku*). Prvu knjigu *The Prophet of Love: And Other Tales of Power and Deceit* (*Prorok ljubavi: i ostale priče o moći i obmani*) objavila je 2004. godine. U svojoj više od trideset godina dugoj novinarskoj karijeri nagrađena je velikim brojem priznanja i nagrada od kojih je spomenuta Pulitzerova nagrada za publicistiku posljednja.

Kako samo ime knjige govori, Kolbert u knjizi obrađuje temu izumiranja vrsta na planeti Zemlji kojih je, prema biologima, u dosadašnjoj povijesti okoliša bilo pet. Povijest dosadašnjih izumiranja vrsta na Zemlji autorici knjige služi kao pozadina za argumentaciju teze o tome kako upravo svjedočimo šestom izumiranju vrsta te da je to izumiranje bez ikakve sumnje uzrokovano antropogenim uzrocima, odnosno djelovanjem čovjeka. Kolbert u *Šestom izumiranju*, s jedne strane, znanstveno pedantno, s druge strane pripovjedački opušteno i nepretenciozno, ali iznimno uvjerljivo daje povijesni pregled dosadašnjih velikih izumiranja te izvodi zaključak da se nalazimo u šestom velikom izumiranju koje bi moglo zahvatiti ukupnu ljudsku vrstu i učiniti je još jednom izumrlom vrstom. *Šesto izumiranje*, koje je dobilo Pulitzerovu nagradu za dokumentarno djelo i Nagradu Goodreads Choicea za nefikciju, jest popularno-znanstvena, ali i aktivistička knjiga koja upućuje jasan i alarmantan poziv na hitno djelovanje. Ovo je prva knjiga Elizabeth Kolbert koja je prevedena na hrvatski jezik.

Kroz trinaest poglavlja knjige Kolbert majstorski pripovijeda o svojim terenskim iskustvima, putovanjima u džungle i planine Srednje i Južne Amerike, Islanda, Velike Britanije, zapadne Europe, Azije, Sjedinjenih Američkih Država, na Veliki koraljni greben u blizini Australije, tijekom kojih se upoznavala s tragičnim sudbinama davno izumrlih vrsta ili vrsta u izumiranju. Tijekom tih istraživačkih putovanja Kolbert se družila s mnogim znanstvenicima i istraživačima raznih disciplina jer se poviješću planete Zemlje s podjednakom strašću bave i geolozi i kemičari i biolozi i ekolozi i paleontolozi i antropolozi...

Ideja da planeta Zemlja, odnosno okoliš (prirodno okruženje; zrak, tlo, voda, klima i živa bića u ukupnosti uzajamnog djelovanja – vidi *Ekološki leksikon*, str. 283) ima svoju povijest nije nova. Na prijelazu iz 60-ih prema 70-im godinama prošlog

stoljeća britanski kemičar James Lovelock je u suradnji s američkom mikrobiologinjom Lynn Margulis razvio teoriju Gaia (Geja) prema kojoj su živi organizmi na planeti Zemlji u međusobnoj interakciji te interakciji s anorganskim okruženjem i na taj način stvaraju sinergijski, samoodrživi kompleksni sustav koji omogućava stvaranje i održavanje uvjeta za život na Zemlji. Lovelock je u teoriji Geje objasnio na koji način organizmi u biosferi (prostor na Zemlji koji je naseljen živim bićima, odnosno u kojem postoje uvjeti za život, a čine je svi ekosustavi na Zemlji) utječu jedni na druge i evoluiraju. Biosfera obuhvaća čitavu hidrosferu, sloj litosfere do dubine od oko 10 metara i donji sloj atmosfere do visine od približno 10 metara – vidi *Ekološki leksikon*). Evolucija vrsta utječe na stabilnost klime, slanost oceana, kisik u atmosferi, održavanje hidrosfere te na ostale okolišne varijable koje utječu na životne uvjete na Zemlji. Prema Robertu Delortu i Françoisu Walteru, autorima knjige *Povijest europskog okoliša*, tek su 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća zapadna društva postala sposobna misliti o sebi kao o ekosistemima i tek je tada postala mogućom povijest okoliša ili ekohistorija (Delort i Walter 2002: 1). Zaključuju da je ponovno otkrivanje historičnosti prirode nova pojava (isto: 3), te da su industrijska civilizacija i potrošačko društvo tek nedavno shvatili da se njihov okoliš bez prestanka i bez ikakve kontrole eksploatira. Nakon što je svoj nezaustavljivi ekonomski rast ostvario uništavanjem svoga “prirodnog” okoliša, zapadni čovjek je barem maglovito shvatio da će nešto uzmanjkati njegovu blagostanju (isto: 25).

No, usprkos tome, usprkos razvoju ekološkog pokreta te njegovom utjecaju na međunarodnu politiku, usprkos svakodnevnim manifestacijama klimatskih promjena koje se ogledaju u ekstremnim vremenskim događajima (poplave, suše, oluje, brze izmjene temperature itd.), dominaciji monokultura i siromašenju biološke raznolikosti, koja se ne događa u tisućama, stotinama ili desecima godina, već u dnevnim i tjednim intervalima, napredovalo degradaciji okoliša i siromašenju svih resursa, žalosna je činjenica da i danas, 2016. godine, mnogi smatraju da se ništa alarmantno ne događa, da su sve spomenute pojave dio prirodnog ciklusa promjena koje su se već mnogo puta događale tijekom, procjenjuje se oko 4,6 ili 3,9 milijardi godina (datiranje najstarijih stijena na Zemlji) dugoj, povijesti planete Zemlje. Još ekstremnije skupine uvjerenе su da je ekosustav planete Zemlje statičan, na neki način zamrznut u vremenu, lišen povijesti. Nažalost, takvi pojedinci ne dolaze samo iz korporativnog sektora zabrinutog za mogućnost stagnacije ili pada profita. Ima ih nažalost i u znanstvenoj zajednici. Takvim pojedincima i skupinama Lovelockova ideja o planeti Zemlji kao o živoj Geji na kojoj smo “samo jedna od mnogobrojnih vrsta, nismo ni vlasnici ni čuvari ove planete. Naša budućnost ovisi mnogo više o našim dobrim odnosima s Gejom nego od ishoda beskonačne drame ljudskih interesa” (Delort i Walter 2002: 89) je besmisleno dizanje panike od strane dokonih ljubitelja prirode i “djece cvijeća”.

Njima se neće svidjeti ni ova knjiga. Naime, Kolbert pripovijedanjem povijesti naše planete kroz živopisne opise dosadašnjih pet velikih izumiranja te argumentiranjem zašto se u ovom trenutku događa šesto veliko izumiranje upozorava da život na planeti Zemlji jest iznimno otporan, ali ne i beskonačno otporan. To, uostalom, dokazuje i povijest dosadašnjih pet velikih izumiranja koje Kolbert, zajedno sa suvremenim pokazateljima šestog velikog izumiranja, majstorski prikazuje u trinaest poglavlja navedene knjige.

U prvom poglavlju koje nosi naziv “Šesto izumiranje – Atolopus Zeteki” obrađuje se recentno izumiranje žaba u cijelom svijetu s posebnim osvrtom na panamsku otrovnu zlatnu žabu čija je populacija desetkovana u posljednjih dvadesetak godina. Razlog tome je hitridna gljivica koja se može pronaći u cijelom svijetu i koja izaziva pomor žaba ne samo u Srednjoj i Južnoj Americi, već u cijelom svijetu. Žrtve hitridne gljivice nisu samo žabe, već i mnogi drugi vodozemci koji su danas najugroženiji razred životinja koje žive na planeti Zemlji. Stopa izumiranja vodozemaca je 45 000 puta veća od pozadinske stope izumiranja. No, stope izumiranja i drugih skupina približavaju se razinama vodozemaca. Trećina svih grebenotvornih koralja, trećina svih slatkovodnih školjki, trećina morskih pasa i raža, četvrtina svih sisavaca, petina svih gmazova i šestina svih ptica su na putu potpunog nestanka. To se događa svugdje. I u našem dvorištu. Razlozi izumiranja su naizgled različiti, no ukoliko se proces prati dovoljno daleko u prošlost bez ikakve sumnje pronalazi se isti krivac – “jedna nejaka vrsta” zvana čovjek.

U drugom poglavlju koje nosi naziv “Mastodontovi kutnjaci – Mammut americanum” Kolbert obrađuje izumiranje mastodonta te opisuje povijesni razvoj paleontologije, koja je uz pomoć kontroverznog francuskog istraživača Jeana Léopolda Nicolasa Frédéric Cuviera (prijelaz iz 18. u 19. stoljeće) utvrdila razliku između afričkog i azijskog slona, sibirskog mamuta i američkog mastodonta. Cuvier je kao znanstvenik imenovao pterodaktila i utvrdio da se radilo o letećem gmazu. Iako kontroverzan, Cuvier je zadužio znanost jer je utvrdio da postoje mnoge vrste koje su izumrle tijekom Zemljine povijesti te da je taj razvoj imao smjer čime je dao podlogu za kasniju Darwinovu teoriju evolucije. No, Cuvier se protivio konceptu evolucije, odnosno transformizmu, kako se ta ideja zvala u njegovo doba. Osparavao je ideju evolucije kao načina na koji se vrste prilagođavaju promijenjenim uvjetima života i tvrdio da ukoliko se uvjeti promijene, vrsta izumire. Suprotno njemu, njegov suvremenik Jan Baptiste Lamarck je zagovarao teoriju prilagodbe i evolucije vrsta. Cuvier se nije zamario objašnjenjem kako je s vremenom došlo do pojave tolikog broja vrsta jer ga nikada nije ni zanimao njihov nastanak, nego samo njihovo izumiranje. Pretpostavio je da je razlog koji je doveo do izumiranja mamuta i mastodonta neka katastrofa, ali je oklijevao nagađati o prirodi te katastrofe. S vremenom je zaključio da se tijekom povijesti dogodilo više katastrofa koje su dovele do izumiranja vrsta. Cuvier je bio u pravu kada je tvrdio da su mastodonti i mamuti nestali u istoj kataklizmi koju je datirao prije pet ili šest tisuća godina. No njihovo izumiranje se dogodilo ranije, prije otprilike 13 000 godina, zbog izumiranja megafaune, a taj se val podudara sa širenjem suvremenih ljudi i danas se sve više smatra njegovom posljedicom. Drugim riječima, mi, ljudi smo bili uzročnici krize koja je s lica planete Zemlje izbrisala mamute i mastodonte.

U trećem poglavlju “Originalni pingvin – Pinguinus impennis (izumrla ptica velika njorka)” Kolbert se bavi teorijom prirodnog odabira slavnog prirodoslovca Charlesa Darwina, koji je na početku karijere bio sljedbenik Lyellovih ideja koje su se protivile ideji transmutacije, no nakon što je iznio ideju o prirodnom odabiru bio je utrput ideji evolucije vrsta. Darwin razlog izumiranja vrsta i nastanka novih vrsta pronalazi u prirodnom odabiru, odnosno “na uvjerenju da je svaka nova inačica, a naposljetku i svaka nova vrsta, nastala i održala se jer je imala neku prednost u odnosu na one s kojima se natjecala, a za time gotovo neminovno slijedi izumiranje

manje uspješnih oblika” (Kolbert 2015: 53). No, Darwin je pogriješio kada je tvrdio da se izumiranje vrsta događa sporije od procesa nastanka vrsta i da ljudi ne mogu vidjeti taj proces koji je iznimno spor. Baš dok je Darwin pisao svoju teoriju evolucije, jedna od najopjevanijih europskih vrsta – velika njorka, ptica slična pingvinu, potpuno je nestala. Velika njorka je izumrla sredinom 19. stoljeća uslijed razornog djelovanja čovjeka. Darwin je morao biti svjestan činjenice da izumiranje neke vrste može biti uzrokovano djelovanjem čovjeka i da se to može dogoditi u vrlo kratkom razdoblju, no osim što je spomenuo da vrste prije no što izumru postanu rijetke, nije se bavio antropogenim učinkom na nestanak vrsta.

Četvrto poglavlje “Nesreća amonita – *Discoscaphites jerseyensis*” obrađuje teoriju oca i sina (Luisa i Waltera) Alvareza iz 1980. godine prema kojoj je udar asteroida uzrokovao kredsko-tercijarsko izumiranje. Otac i sin Alvarez su nakon objave članka u kojem su iznijeli tu teoriju bili izloženi žestokim kritikama jer su paleontolozi na tragu Darwinove teorije tvrdili da je kredsko izumiranje bilo postepeno, odnosno da je teorija katastrofe potpuno pogrešna. No, čak je i Darwin u *Podrijetlu vrsta* napisao da se nestanak amonita potkraj krede čini “izvanredno iznenadnim”. Ipak je odbacio amonite i, usprkos geološkim i paleontološkim dokazima, čvrsto ostao uz teoriju sporog i nevidljivog izumiranja. Prvi dokaz da su Alvarezzi bili u pravu je “impaktni kamen”, drugi dokaz bilo je otkriće “ukletog kratera” na poluotoku Yucatan. Alvarezzi su tvrdili da amoniti nisu izumrli zbog samog udara, nego zbog posljedica udara, odnosno od prašine koja je bila zasićena sumporom, a sumporovi aerosoli su učinkoviti u blokiranju Sunčeve svjetlosti što je nakon početne vrućine izazvalo višesezonsku udarnu zimu.

U petom poglavlju “Dobrodošli u Antropocen – *Dicranograptus ziczac*” Kolbert piše o izumiranju graptolita s kraja ordovicija. To je bilo prvo veliko izumiranje, a dogodilo se prije 444 milijuna godina; smatra se zbog oledbe, odnosno naglog pada temperature, pada koncentracije ugljičnog dioksida i povećanja koncentracije kisika. Neki teoretičari tvrde da su oledbu izazvale prve mahovine koje su kolonizirale kopno i tako pomogle izvlačenju ugljičnog dioksida iz zraka. Prema toj teoriji, prvo masovno izumiranje životinja izazvale su biljke. S druge pak strane, do izumiranja s kraja perma (prije 252 milijuna godina) došlo je zbog obilnog ispuštanja ugljika u zrak i drastičnog povećanja temperature. Iako su geolozi nakon teorije izumiranja uzrokovanog padom asteroida pomislili da su dobili univerzalnu teoriju izumiranja, pokazalo se da nije tako. U geologiji je danas prihvaćen termin antropocen čiji je tvorac nizozemski kemičar Paul Crutzen jer je neporeciva činjenica da sadašnjom geološkom epohom dominira čovjek čijim je aktivnostima izmijenjeno između trećine i polovice kopnene površine svijeta, mijenja se klima i sastav atmosfere.

Šesto poglavlje koje nosi naziv “More oko nas – *Patella caerulea*” govori o procesu zakiseljavanja mora i oceana kao posljedice nekontroliranog ispuštanja CO₂ u atmosferu. S obzirom na činjenicu da mora i oceani apsorbiraju CO₂ što mijenja pH sliku mora, danas je more 30% kiselije no što je bilo 1800. godine, a nastavi li se sadašnji trend do kraja ovog stoljeća oceani će biti 150% kiseliji no na početku industrijske revolucije. Taj je proces već danas vidljiv na primjeru priljepka *Patella caerulea*. Postoje jaki i brojni dokazi da je upravo zakiseljavanje oceana imalo veliku ulogu u barem dva od pet velikih izumiranja, onom potkraj perma te onom potkraj trijasa te da je bio važan čimbenik u trećem – onom potkraj krede. Nastavi li se sa-

dašnja brzina ispuštanja CO₂ u atmosferu, antropocen će, prema mišljenju geologa, ostati zabilježen kao jedan od najistaknutijih, a možda i najkataklizmičkih događaja u povijesti planeta.

Sedmo poglavlje “Ispuštanje kiseline – *Acropora millepora*” – bavi se izumiranjem koraljnih grebena kao posljedice zakiseljavanja oceana. Ukoliko se sadašnji trendovi ispuštanja CO₂ u atmosferu nastave za pedesetak godina, svi koraljni grebeni prestat će rasti i počet će se raspadati. Koraljni grebeni su rasadnik bioraznolikosti jer se procjenjuje da na koraljnim grebenima živi između pola milijuna, a možda čak i devet milijuna vrsta. Zakiseljavanje oceana nije jedina prijetnja koraljnim grebanima. Tu su i prekomjeran izlov ribe, poljoprivredno onečišćenje, krčenje šuma te patogeni poput bakterijske infekcije – sindroma bijelog pojasa te klimatske promjene.

U osmome poglavlju “Šuma i drveće – *Alzatea verticillata*” Kolbert piše o posljedicama koje globalno zatopljenje ima na seljenje šumskih zajednica. Ono je danas uzrokovano antropogenim učinkom i znatno je brže no što je bilo u prošlosti planete (prilikom izmjena ledenih doba i toplih doba). To znači da se biljne i šumske zajednice moraju daleko brže prilagođavati i seliti no što su to činile u prošlosti. Izračuni govore da bi do polovice ovog stoljeća zbog posljedica globalnog zatopljenja moglo izumrijeti 24% vrsta na Zemlji.

Deveto poglavlje “Otoci na kopnu – *Eciton burchellii*” bavi se smanjivanjem bioraznolikosti u izoliranim rezervatima. *Eciton burchellii* su mravi legionari koji žive u brazilskoj prašumi i nemaju stalni mravinjak. Stalno su u pokretu i poznati su po proždrljivosti. O njima ovise ptice mrvarice kojima su izvor hrane. S nestankom mrava, nestat će i ptice mrvarice jer je sve u ekosustavu povezano.

Deseto poglavlje “Nova Pangea – *Myotis lucifugus*” bavi se malim smeđim šišmišom koji živi na sjeveroistoku SAD-a, a izložen je izumiranju uslijed djelovanja bijelog praha gljivice *Geomyces destructans* koje su u SAD slučajno uvezene iz Europe. Danas supetanker u svojim balastnim vodama ili avion i najizoliranijim područjima uskraćuju osamu te mogu narušiti milijune godina geografske razdvojenosti. Invaziju alohtonih vrsta, tekuće miješanje zemaljskih bioma, Anthony Ricciardi nazvao je masovnom najezdom bez presedana u povijesti Zemlje. Geolozi pojavu seljenja vrsta sa svih kontinenata na druge kontinente bez pomicanja tektonskih ploča zovu stvaranjem novog univerzalnog kontinenta – Novom Pangeom. Posljedica Nove Pangee koja izaziva povećanje lokalne raznolikosti gubitak je globalne raznolikosti jer veliki broj endemskih i rijetkih vrsta pred najezdom invazivnih vrsta izumire. Posljedica fenomena Nove Pangee stoga neće biti složenost, već jednostavnost zbog koje bi opstala samo trećina svih sisavaca i polovina svih ptica.

“Nosorog na ultrazvuku – *Dicerorhinus sumatrensis*” naziv je jedanaestog poglavlja knjige koje obrađuje sumatranske nosoroge, najmanju i najstariju živuću vrstu nosoroga. U tom poglavlju Kolbert argumentira da postoje mnogi dokazi koji upućuju na zaključak da je uzrok izumiranju mnogih vrsta u sadašnjosti, ali i u dalekoj prošlosti, posebice kada govorimo o velikim vrstama – bio čovjek. Niz faza izumiranja velikih vrsta se, naime, poklapa s fazama ljudskih migracija. Stoga Kolbert cinično zaključuje kako je lijepo zamišljati da je postajalo vrijeme kada je čovjek živio u skladu s prirodom, ali nije posve sigurno da je to ikada bila istina.

U dvanaestom poglavlju “Gen ludosti *Homo neanderthalensis*” Kolbert piše o neandertalcima i razlozima njihovog izumiranja pod najezdom *Homo sapiens*a prije

tridesetak tisuća godina. Ključnu razliku koja odvaja moderne ljude od neandertalaca Kolbert pronalazi u genu ludosti koji moderne ljude tjera da istražuju, stalno otkrivaju nova područja i da pri tome surađuju. Zbog toga je ljudska vrsta opstala i to često nauštrb drugih vrsta koje su, iako veće, jače i bez prirodnih neprijatelja, izumrle.

U posljednjem, trinaestom poglavlju “Stvar s perjem – Homo sapiens” Kolbert piše o problemu ljudske vrste da dijeli Zemlju s drugim vrstama, drugim stvorenjima. Kolbert je u knjizi pokušala istražiti proces šestog antropocenskog izumiranja i staviti ga u širi kontekst povijesti života. Ta povijest za Kolbert nije ni strogo aktualistička ni katastrofična, nego vrsta hibrida ta dva scenarija. Danas u punom smislu te riječi možemo vidjeti da masovno izumiranje može biti i jest izazvano ljudskim djelovanjem. Zajedničko obilježje tih promjena jest njihova brzina. U posljednjem poglavlju knjige Kolbert postavlja pitanja: Što će se na kraju dogoditi s nama koji smo uzročnici tih promjena? Hoćemo li i sami naposljetku postati žrtvama vlastite preobrazbe ekološkog krajolika? Odgovor koji daje ova iznimna knjiga je pozitivan. Hoćemo. Iako je Paul Crutzen u pravu kada je nazvao antropocenom ovo geološko razdoblje u kojem živimo i time naglasio da su ljudi postali najjača geološka sila, sila koja nema analogiju u povijesti Zemlje te iako smo se oslobodili ograničenja evolucije, neosporna je činjenica da smo i dalje ovisni o Zemljinim biološkim i geokemijskim sustavima. Drugim riječima, u pravu je Paul Ehrlich koji tvrdi: “Tjerajući druge vrste u izumiranje, čovječanstvo pili granu na kojoj sjedi.”

Zaključak je potpuno jasan. Za razorne posljedice ovog velikog izumiranja neće moći optužiti veliki astereoid ili širenje mahovine, nego nas ljude, našu pohlepu i našu nespremnost da se mijenjamo i da s drugim vrstama dijelimo planetu Zemlju. Zbog toga će mnogi, ne samo znanstveni skeptici, nego i političari koji svoju odgovornost smještaju u mandatno razdoblje od četiri, eventualno pet godina, usprkos svim alarmantnim pokazateljima i znanstvenim dokazima o tome da se brzinom gravitacijskog lifta survamo u šesto veliko izumiranje koje bi moglo postati izumiranje ljudske vrste, i dalje žalosno odgađati poduzimanje nužnih koraka kako bismo spriječili taj sada već prilično izgledan crni scenarij.

Ipak je pogrešno prepustiti se beznađu i dignuti ruke od djelovanja po načelu – tu se ništa ne može promijeniti. Rješenja postoje. Potrebna je politička, ali i globalna volja da se ta rješenja i primijene. Ona su danas poznata pod zajedničkim terminom održivog razvoja (ravnoteža između gospodarskog razvoja, očuvanja okoliša i prirode te društvene pravde) a, između ostaloga, podrazumijevaju i promjenu u načinu razmišljanja o svijetu u kojem živimo. Neil Carter u knjizi *Strategije zaštite okoliša: ideje, aktivizam, djelovanje* u prvom dijelu knjige poziva na rušenje antropocentrične – ekocentrične podjele u zelenoj filozofskoj ili teorijskoj misli kao osnovnog preduvjeta za implementaciju uspješne strategije ili održive politike zaštite okoliša. Nakon prevladavanja teorijskih razmirica nužna je politička suradnja među akterima koji su ključni za uspješnu provedbu “zelene” politike, a to nisu samo “zelene” stranke, već i etablirane ili stranke tzv. glavnih političkih struja te ekološke grupe, odnosno zeleni civilni sektor. Promjene koje su potrebne kako bi se usporilo i ublažilo šesto veliko izumiranje moraju biti trajne, nipošto se ne smiju percipirati na način na koji ljudi kreću u kure mršavljenja – kao žrtvovanje zbog kojeg će promijeniti način života i biti na rigoroznoj dijeti tri mjeseca nakon kojih će se vratiti na staro. To

ukazuje na postojanje svijesti o problemu, ali i na nevoljkost da se krene u rješavanje uzroka problema, a ne samo posljedica tog problema. Da bi se postiglo trajno održivo društvo nužno je ozelenjavanje vlada i institucija, disciplinirana i stroga provedba politike zaštite okoliša te nadzor nad dinamikom provedbe i realizacije ciljeva na lokalnoj, državnoj i međunarodnoj, globalnoj razini. Usprkos tome što su već godina-ma poznata rješenja za probleme izazvane globalnom ekološkom krizom izazvanom prekomjernim iskorištavanjem resursa te prekomjernim emisijama stakleničkih plinova koji uzrokuju klimatske promjene, prava akcija izostaje. To znači da treba pojačati napore na osvještavanju javnosti o ovim problemima kako bi te javnosti izvršile pritisak na političare i korporacije da pokrenu plan za oporavak.

Knjige poput *Šestog izumiranja* pravi su put do toga.

Mirela Holy

Richard Hoffman, *An Environmental History of Medieval Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2014., 409 str.

U posljednjih se nekoliko godina pojavljuje sve više studija u kojima autori problematiziraju okolišne probleme iz različitih vremenskih i tematskih područja pri čemu prednjači problematika industrijskog i postindustrijskog perioda. Djela o predindustrijskoj ekohistoriji relativno su rijetka pa su i po tome vrijedna i zanimljiva. Srednjovjekovna povijest okoliša proteklih je godina oživljena s tri sintetska izdanja: John Aberth, *An Environmental History of Middle Ages: Crucible of Nature*; Ellen Arnold, *Negotiating the Landscape: Environment and Monastic Identity in the Medieval Ardennes* i Richard Hoffman, *An Environmental History of Medieval Europe*. Navedena djela pokazuju raznolik i sadržajan pristup autora pojedinim ekohistorijskim problemima i zaslužuju pažnju, a na ovom ću se mjestu dotaknuti posljednjeg od navedenih djela, udžbenika o srednjovjekovnoj ekohistoriji koji je napisao umirovljeni profesor Sveučilišta York i doajen srednjovjekovne ekohistorije, profesor emeritus Richard Hoffman.

Knjiga je otisnuta na 409 stranica i podijeljena je u deset većih cjelina, tj. poglavlja te uvod. Hoffmann objašnjava kako je knjiga zapravo most između dviju velikih studija koje problematiziraju predindustrijsko razdoblje: *Pan's Travail: Environmental Problems of the Ancient Greeks and Romans* autora Johna Donalda Hughesa i *The Unending Frontier: an Environmental History of the Early Modern World* povjesničara Johna Richardsa. Vidljivo je da za srednji vijek nedostaje takvo udžbeničko i sintet-

sko izdanje te je Hoffman odlučio ispuniti tu prazninu. I apsolutno je uspio u svom naumu.

U uvodnom poglavlju nazvanom “Promišljanja o srednjovjekovnim Europljanima u njihovom prirodnom okružju” Hoffmann uvodi ekohistorijske probleme i daje kritiku tradicionalne historiografije koja je u potpunosti zanemarila spomenute probleme. Naglašava kako će u knjizi biti riječ o Zapadnoj Europi (odnosno kako on to naziva: latinskom kršćanstvu), što znači da neće biti riječ o Bizantu, Arapima i istočnom Mediteranu. Iako je legitimno odabrati temu, vrijeme i teritorij koji se obrađuje, smatram da nije dobro isključiti bizantsku komponentu, budući da je Bizant (a jednako tako i Arapi i istočni Mediteran) važan za shvaćanje zapadne kulture (ili pravilnije: kultura) kao i zapadnoeuropskog odnosa prema okolišu. Jednako tako, interakcija Bizanta i Zapada nedvojbeno je nosila intelektualnu, kulturnu, gospodarsku i političku dimenziju pa je šteta što Hoffman nije obratio pozornost na pitanja koliko su i kako te razmjene i dimenzije međusobno utjecale na odnos prema okolišu kako na Zapadu tako i u Bizantu. Hoffman je odabrao (zapadno)europocentričan pristup, što smatram najvećim nedostatkom knjige. U spomenutom poglavlju Hoffman vrlo vješto objašnjava pojmove priroda i kultura te njihovu međusobnu interakciju čime uvodi ekohistoriju kao novu subdisciplinu proučavanja srednjeg vijeka.

U prvom poglavlju “Dugo nema divljine” autor daje pregled od lovačko-sakupljačkih društava preko zemljoradnika iz neolitika i željeznodobnih kultura do grčko-rimskog svijeta. Objašnjava kako je postglacijalna Europa doživjela različite manje ili veće transformacije pejzaža. Navodi da je moguće podijeliti Europu u tri dijela – atlantska, kontinentalna i mediteranska, te objašnjava granice koje su određene fizičkim svijetom (npr. planinskim lancima). Grčko-rimski svijet, koji je dominantno mediteranski, prilagođavao je okoliš svojim agrarnim i trgovačkim potrebama pri čemu je pomogao tzv. klimatski optimum, a barbarski svijet izvan granica carstva na sjeveru temeljio se većinom na drvetu i manjim gospodarskim cjelinama. Ovo poglavlje zaključuje s prijenosom malarije na sjever koja dolazi s rimskom vojskom.

Naredno poglavlje “Presijecanje nestabilnosti: kultura i priroda u počecima srednjovjekovlja (400.-900.)” prikaz je ranog srednjeg vijeka i odnosa prema okolišu. Odabrane su godine propasti i pada Zapadnog Rimskog Carstva i poznate tzv. karolinške renesanse. Autor je uzeo dvije skupine (Frizijce i Venete) kao studije slučaja za neobične promjene u ranom srednjem vijeku. To je vrijeme velikih migracija i diskontinuiteta. U konačnici to dovodi do promjena u agrarnom sustavu i prijelaza na srednjovjekovne manje obiteljske farme.

Treće poglavlje “Čovječanstvo i Božje stvaranje u srednjovjekovnim mislima” započinje s poznatom Whiteovom tezom o tome kako je zapadno kršćanstvo odgovorno za suvremene ekološke krize. Hoffmann donosi *pro et contra* za takva razmišljanja, no u suštini se ne slaže s Whiteovim promišljanjima. Poglavlje završava zanimljivim izborom riječi o praznini između srednjovjekovnih misli i djelovanja.

Sljedeće poglavlje “Srednjovjekovna upotreba zemlje i stvaranje tradicionalnog europskog pejzaža” temelji se na seoskom načinu života i krajoliku te preobrazbama krajolika u skladu s kulturološkim odnosom prema hrani. Većini seoskih krajolika koje uočavamo danas izgled je oblikovan u razvijenom i kasnom srednjem vijeku (npr. toskanski ili irski ruralni pejzaži). Prva značajna stvar koju su srednjovjekovni ljudi radili je krčenje šuma pri čemu su se drveća i grmlja vadila s korijenjem tako

da bi ostao čisti teren. Slijedila bi sadnja žitarica, isušivanje močvara, donošenje novih poljoprivrednih kultura s Istoka (posredstvom Arapa). Svrha tih radnji bila je maksimalno povećati produkciju hrane.

“Srednjovjekovno upravljanje, upotreba i održivost lokalnih ekosustava” naziv je petog i šestog poglavlja u kojima je riječ o strukturama promjena i prilagodbi lokalnim ekosustavima. Započinje sa solarnom energijom kao temeljem biljne proizvodnje, objašnjava razlike iz lokalnog agroekosustava na sjeveru i Mediteranu te daje prikaz odnosa prema divljini i životinjama kroz prizmu hrane i lovstva. Zanimljiv je i veoma dobro obrađen podvodni i vodeni svijet, što i ne čudi obzirom na to da je Hoffman ekspert za odnos prema vodi, ribarstvo i ribolov u srednjem vijeku. Energija vode i vjetra također je bitan dio života u srednjem vijeku kao i rudarstvo i metalurgija. Malu je cjelinu navedenoga poglavlja posvetio urbanoj ekologiji, što je s obzirom na važnost gradova posebno u kasnom srednjem vijeku i dostupnost radova o toj problematici (npr. radovi Dolly Jorgensen, Christine Rosen, Joela Tarra, Martina Melosija i druge) premalo i nedostatno.

Sedmo poglavlje “Ovo pripada meni...” poglavlje je o vlasništvu, pravima i praksi. U tom dijelu objašnjava Hardinovu tezu o tragediji zajedničkih dobara u srednjovjekovnim selima koja dovodi do propasti. Hoffman odbacuje tu tezu kao stereotip. U nastavku daje objašnjenje za vlasničke odnose prema zemlji i nazive upravnih tijela iz kojih se u kasnom srednjem vijeku rađa država sa svojim aparatom. Poglavlje je napisano kao vješto složen mozaik različitih područja (od Italije preko Venecije do Francuske, Austrije, Njemačke, Engleske).

“Patnje koje ne shvaćaju: bolesti kao prirodni činitelji” iduće je poglavlje gdje problematizira različite bolesti (Justinijanova kuga, guba, malarija, crna smrt i engleski znoj) koje su Europu pogađale u srednjem vijeku. To je poglavlje važno jer Hoffmann unosi bolesti kao bitan dio ekohistorijskoga istraživanja.

Nastavak je poglavlje “Nestalan planet vidljivog i nevidljivog ispod nogu i iznad glave”, a iza tog neobičnog i dugačkog nastavka krije se priča o poplavama, potresi-ma, vulkanima i klimatskim promjenama čime daje uvod u tzv. malo ledeno doba, period velikog zahlađenja koje je zahvatilo Europu.

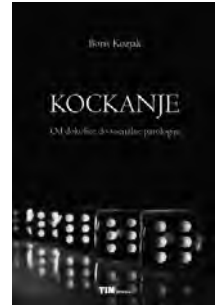
Posljednje poglavlje “Polagani kraj srednjovjekovnih okolišnih odnosa” daje prikaz problema 14. stoljeća, zatim promjena nakon otkrića Amerike te kulturnih, ekonomskih i okolišnih promjena na kraju srednjeg vijeka.

Knjiga završava s detaljnim kazalom te odabranom literaturom koju je autor koristio. Zamjerka ide što je u većini slučajeva koristio knjige i članke na engleskom jeziku uz poneke dopune na njemačkom, čime ostavlja dojam zanemarivanja literature izvan engleskoga govornoga područja.

Bez obzira na poneke nedostatke koji su istaknuti u ovom prikazu, Richard Hoffmann napisao je izvrsnu studiju o srednjovjekovnoj ekohistoriji, prikazavši pro-žimanje kulture i prirode, izdvojivši tih tisuću godina ljudske povijesti vrijednima za ekohistorijska istraživanja te unijevši interdisciplinarni pristup u tu problematiku, što je vidljivo kroz korištenje geografije, klimatologije, arheobotanike, arheozoologije i drugih disciplina.

Goran Đurđević

Boris Kozjak, Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije. Sociološki aspekti, TIM press, Zagreb 2016., 396 str.

“Kockanje je”, ističe u predgovoru svoje opsežne studije Boris Kozjak, “gotovo univerzalna aktivnost kojom su se ljudi bavili tijekom cjelokupne povijesti” te je u skladu s time, kako to stoji nekoliko stranica dalje u uvodu iste knjige, “neophodno pretpostaviti da ona za pojedinca i društvo ima neko duboko, složeno i trajno značenje”. Pošto je, dakle, kockanje bilo poznato i važno i u (naj)starijim kulturama, a s obzirom na to kakvim se tempom i na kakve načine igre na sreću razvijaju u suvremenom društvu, zamislivo je da bi se taj fenomen u društvenim i humanističkim znanostima mogao istraživati kudikamo više no što je to slučaj. Zasad se, naime, kockanje promišlja pretežno u domeni medicine i ekonomije, gdje literature o njemu kao psihopatološkom problemu, odnosno kao šansi za zaradu, ali i riziku od financijskih gubitaka, ne nedostaje. Međutim, paradigma ovisnosti i teorija vjerojatnosti nipošto ne iscrpljuju moguće okvire tumačenja velike popularnosti igara na sreću danas.

Dovoljno je dosjetiti se *Homo ludens*a (1938) Johana Huizinge, vrlo poticajnog djela za sve potencijalne istraživače kockanja kao rituala, igre i nadmetanja, ili pak spomenuti utjecajan esej “Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight” (1972) Cliforda Geertza, u kojemu on tumači kakvu važnost ima kladenje na ishode borbi pijetlova za afirmaciju i (samo)identifikaciju pripadnika muške zajednice na Baliju, pa da postane razvidnim koliko je kockanje istraživački i interpretativno zavodljivo.

Kad je o sociologiji i njezinim subdisciplinama riječ, nameće se pomisao, koju prvi od dva podnaslova Kozjakove knjige – “Od dokolice do socijalne patologije” – dodatno stimulira, da bi se kockanje dalo analizirati iz perspektive sociologije dokolice ili sociologije devijantnosti. Uostalom, kao što i sam autor razlaže, kockanje spada u red aktivnosti kojima ljudi pribjegavaju s nakanom da stvaralački ili barem što kreativnije ispune svoje slobodno vrijeme, a ujedno je i aktivnost koja se nudi i potiče na tržištu te oko koje se samim time razvija “industrija dokolice”. No ono je dugo vremena bilo u većini zemalja nelegalno, a i kad je legalizirano, bilo je na zlu glasu, daleko od prihvatljivog, društveno-korisnog djelovanja, a mnogo bliže devijantnom, tj. socijalno-patološkom ponašanju.

Dakako, i u sklopu sociologije rizika, pa i sociologije igara mogle bi se posve opravdano istraživati kockarske prakse. Definicije kockanja, naime, govore u prilog shvaćanja istoga u smislu preuzimanja rizika u igri, privilegiranja sreće u odnosu na vještinu, uobičajeno i ulaganja novca s ciljem ostvarenja veće zarade.

Imajući to u vidu, zanimljivo je da knjiga Borisa Kozjaka u svom istraživačkom dijelu pokriva ponajprije aspekte prisposodive sociologiji religije, sociologiji medija, sociologiji prava i historijskoj sociologiji. Svoje je istraživačke interese u “[s]

ociološke aspekte” (drugi podnaslov knjige!) fenomena kockanja autor metodološki koncipirao kroz analizu sadržaja napisa o kockanju u hrvatskom tisku unutar desetogodišnjeg razdoblja, analizu stavova vjerskih zajednica u Republici Hrvatskoj o kockanju, analizu pravnih propisa o kockanju te analizu patološkog kockanja putem studija slučaja.

Dok je prvi dio knjige ustrojen tako da uz kraća poglavlja “Metodologija rada” i “Definiranje pojmova” obuhvaća i dulje poglavlje o povijesti kockanja te cjelinu posvećenu sociološkim teorijama o kockanju općenito, kao i onu koja predstavlja sociološka istraživanja kockanja u Hrvatskoj, spomenute istraživačke dionice, zajedno sa “Zaključnim razmatranjima”, nalaze svoje mjesto u njezinom drugom dijelu. Treći i posljednji dio knjige slijedi iza iscrpne bibliografije i sadrži brojne priloge.

Glavnina je autorova istraživanja upućena na kockanje u Hrvatskoj, čime on neprijeporno odgovara na nagovor situacije jer “[s]udjelovanje u igrama na sreću u posljednjih petnaestak godina u hrvatskom društvu poprimilo je epidemiološke razmjere”. To su, uostalom, kroz vlastitu liječničku praksu spoznali i psihijatri Robert Torre i Zoran Zoričić te na to još 2013. godine reagirali stručno-popularnim priručnikom *Kockanje i klađenje – od zabave do ovisnosti*. Utoliko se Kozjakova studija donekle nakalemljuje na njihovo otvaranje društveno važne teme ne samo laičkoj, već i stručnoj i znanstvenoj javnosti, no knjiga *Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije. Sociološki aspekti* ipak nudi na znatno široj teorijskoj podlozi zasnovan uvid u fenomen te se tako nameće kao posebno relevantna za užu znanstvenu zajednicu.

Pa ipak, uz sav respekt prema odabranom pristupu i dobivenim rezultatima – u rasponu od prikupljenih historijskih i pravnih podataka i građe vezane uz status kockanja u različitim razdobljima hrvatske povijesti te različite, njima pripadajuće statute i dokumente, preko osmišljenim originalnim upitnicima isprovociranih te što tablično a što tekstualno prezentiranih odgovora, tj. stavova religijskih zajednica o (ne)prihvatljivosti kockanja, od uvida u tretman kockanja u tisku, pa do prikaza slučajeva patoloških kockara na temelju njihova ispunjavanja prigodnog anketnog upitnika – u znanstvenom je smislu najpoticajnije autorovo teorijsko istraživanje. Naime, ono čitatelju zainteresiranom za kockanje kao znanstvenu temu ukazuje da unutar sociologije i njoj srodnih znanosti ipak postoje važni radovi posvećeni tom fenomenu, da njihov broj nikako nije beznačajan te da su neke od njih, još prije više od pola stoljeća, producirali velikani filozofske, sociološke i antropološke misli. Autor nudi kvalitetan pregled postojećih uvida u fenomen kockanja, sabirući u toj cjelini, prigodno nazvanoj “Sociološke teorije o kockanju”, sukuse najvažnijih radova u tom, odnosno za to područje. I dok bi razglabanje o njegovim eventualnim propustima kod odabira tekstova za prikazivanje bilo besmisleno, jer je logično da je autorska pozicija u tom smislu nužno subjektivna, ostaje dojam da je to “teorijsko istraživanje” moglo biti i ambicioznije provedeno da se Kozjak nije odlučio na kronološki kriterij u koncipiranju poglavlja, već da je na temelju iščitanih djela prepoznao problemska čvorišta pa poglavlje složio po tom ključu. Na to se poglavlje nadovezuje i ono o domaćim sociološkim istraživanjima kockanja koje pruža informaciju o recentnim nastojanjima da se rasvijetle pojedini aspekti fenomena, a pažljivijem čitatelju i dočarava kako mogućnosti tako i ograničenja dosad iskušanih empirijskih pristupa.

Na samom kraju knjige, smještena iza “Kazala” i “Zahvale”, “Bilješka o autoru” otkrit će što leži u temeljima ove obimne, pomalo nekonvencionalno strukturirane

studije. Boris Kozjak se nakon magisterija na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, opskrbljen uvidima i znanjima stečenima u sklopu vlastitog poslovnog puta, tj. profesionalnog uzdizanja unutar Hrvatske lutrije, na doktorskom studiju upisanom na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu odlučio za provođenje inventivnih istraživanja te pisanje disertacije o kockanju. Tu je disertaciju naposljetku uz male izmjene pretvorio u ovo pionirsko djelo u području koje još nije bilo na adekvatan način ušlo u obzor domaćih društvenih i humanističkih znanosti. Sad je, međutim, zadaća potencijalnim budućim istraživačima kockanja istodobno i olakšana i otežana. Nesumnjivo će im Kozjakova knjiga biti od pomoći – kao putokaz, a i kao svojevrsni repozitorij znanja i informacija – no neće im biti jednostavno nadmašiti širinu njegova uvida u fenomen i pedantnost pristupa.

Ozren Biti

Sibila Petlevski, Kazalište srama. Novoteatrološki ogledi, Leykam international d.o.o., Zagreb 2015, 368 str.

Opisujući vlastito znanstveno istraživanje de Marinisovim riječima kao postsemio-loško, multidisciplinarno, eksperimentalno te u bliskom odnosu s praksom, Sibila Petlevski opredjeljuje se za novoteatrološki pristup, promišljanje koje dualizam uma i tijela, odnosno mišljenja i činjenja, sagledava kao konceptualnu pogrešku u kojoj leži i uzrok akademske *podjele rada* na teoriju i izvedbu. Konstatirajući također i postojanje svojevrsnog *apartheida znanja* kao duboko ukorijenjene podjele među disciplinama, Petlevski se protivi takvom poimanju znanosti i istraživanja kao i konzervativizmu tradicionalno-teatroloških pristupa. Istaknuvši nužnost da teorija shvati važnost iskustva prakse, u svome radu uspostavlja novoteatrološku metodu koju će nazvati *izvedbom teorije*, pa je “praksom vođena teorija” ideja koja leži u temelju svake od tematski raznolikih studija okupljenih u ovoj knjizi.

U novoteatrološkom pristupu istraživanje se pomiče od bavljenja kazališnim proizvodom prema bavljenju *kazališnom činjenicom* kao kombinacijom koja nastaje vibrantnim suodređivanjem produkcije i recepcije. Ta ideja dovodi i do redefiniranja poimanja izvedbe koja je, kako navodi autorica, više nova paradigma a manje performans kao umjetnička forma – pod njom se u tolikoj mjeri ne podrazumijeva sâm fenomen koliko novi način opservacije poznatih pojavnosti. Tako izvedba više nije ni puki objekt teorijskog proučavanja, već se u teorijsko-izvedbenoj suigri otvara nova interpretativna *rešetka* iznad procesa proučavanja, unutar kojeg važnim posta-

je dinamizam povratne sprege koji omogućuje nastajanje tzv. izvedbene znanosti. Pritom, brisanjem strogih određenja polja interesa te pojavom sve većeg broja tema koje traže interdisciplinarnu analizu, nova teatrologija proizvodi analize na razmeđu umjetnosti, znanosti i tehnologije.

Tako postavljeni metodološki temelji, kojima treba dodati i autoričin nelinearan stil promišljanja i pisanja, omogućuju veću protočnost i slobodnije povezivanje različitih tema i ideja, pa studije objedinjene u ovoj knjizi na intrigantan način povezuju teatrologiju i ostale teorije umjetnosti s tezama iz područja neuroznanosti, filozofije, evolucijske biologije, sociologije i dr. Cilj je, kako navodi autorica, postići transfer metodologija iz *mekših* humanističkih znanosti u one *tvrde* društvene i *najtvrdje* prirodne znanosti, a on se u ovim tekstovima nerijetko realizira na način da je analiza organizirana oko nekog ključnog pojma kroz koji se *prelamaju* ostala promišljanja zadane teme. Dok će u nekim studijama takav pojam biti uveden u teatrološku analizu iz drugih znanosti, s druge će se strane pojmovi iz teorije umjetnosti koristiti kao poveznica s drugim poljima istraživanja, čime se ostvaruje fluidan i uzajaman odnos različitih disciplina.

Definiranje kazališne činjenice kao kombinacije produkcijskih i recepcijskih procesa koji okružuju, utemeljuju i konstituiraju izvedbu, dakako, uključuje i pojam aktivnog gledatelja, bez kojeg je danas, čini se, i nemoguće promišljati izvedbu. Aktivna i odgovorna participacija javlja se kao propitivanje društvenog normiranja spektakla (stoga autorica ponegdje proširuje pojam predstave pojmom spektakla, kako bi omogućila istodobno sagledavanje tvorbe tog događaja i kao dramatološkog i kao sociološkog procesa), a posljedice koje ta mjera ostavlja na kazališnoj činjenici bit će jedna od glavnih *preokupacija* ovih ogleđa, što nas dovodi i do pojašnjenja prvog dijela naslova ove knjige, svojevrsnog teatrološkog pojma koji uspostavlja Sibila Petlevski. *Kazalište srama* sintagma je koja se odnosi na mogućnost stvaranja kulturalne kritike na podlozi uvida u izvedbe društva koje se strukturiraju kao činovi u drami. Inspirirana agambenovskim “nezaboravom s kojim se moramo suočiti”, autorica propituje na koji način kazalište arhivira taj “sram što smo ljudi”, odnosno, pojednostavljeno – na koji način kazalište danas ostvaruje svoju političnost.

Nekoliko se ključnih tema i istraživačkih intencija oblikuje kroz ove radove, a političnost izvedbe jedna je od njih. U analizi prologa Držićeva *Dunda Maroja* autorica pokazuje kako se političnost govora Dugog Nosa ostvaruje kroz tzv. heterotropijsko zrcaljenje koje aktivira recipijentsku, samopromatračku poziciju i proširuje prostor kazališne predstave na prostor društvene izvedbe. To će je dovesti do usporedbe s deborovskim pojmom spektakla u kojem difuznost, kao posljedica miješanja ljudi *nazbilj* i *nahvao*, postupno vodi do miješanja kriterija – nerazlikovanja zbilje i fikcije, istine i falsificirane istine – te dokida mogućnost propitivanja, što autorica primjenjuje na suvremena pitanja identiteta. Tema Drugog i Drukčijeg danas se vraća na velika medijska vrata, no Petlevski ustvrđuje tek deklarativnu, ne i istinsku političku i demokratsku moć rješavanja pitanja kulturnog (i drugih) identiteta. Medijske rasprave o identitetu ili krizi, ustvrdit će, odlikuju hipokrizija i lapurlartizam, te se one pretvaraju u performanse u kojima smiju sudjelovati samo oni koji su već unaprijed trebali odabrati uloge, formule identiteta kroz koje iskazuju svoju *istinu*. U takvom društvu spektakla i dobu u kojem politika postaje sferom čiste medijalnosti bez cilja, kazalište svojim izvedbama arhivira sram. Pišući o političnosti izvedbe,

Petlevski ustvrđuje i kako društvo danas više ne treba modalne svjetove kazališne vrste jer je motor vlastite spektakularizacije pronašlo u sebi, pa na primjeru režije *Bakhi* Olivera Frljića pokazuje kako je za ostvarenje političnosti te predstave, koja je kontroverznom proglašena i prije premijere, od esencijalne važnosti bilo prebaciti dio tereta njene aktivističke poruke na druge medije. Suprotno mišljenju dijela kritike o redateljskom sakaćenju teksta i potiskivanju protagonista, Petlevski upravo u zamjeni protagonista masom (korom) vidi euripidovsku ideju spektakularizacije i prebacivanja osobne odgovornosti na kolektivitet. Ta zamjena u današnjem društvu, nažalost, rezultira pretvaranjem aktivnog Gledatelja kao suigrača društvene izvedbe u Promatrača, pasivnog konzumenta spektakla. Razlog tome Petlevski nalazi u sveopćoj nezainteresiranosti unatoč informiranosti, te fenomenu ne-uplitanja kao pogrešno shvaćenom konceptu slobode. Zazivajući slobodu kroz ne-dominaciju u diskursu, autorica odgovara i na pitanje na koji način kazalište danas može postići svoju pareziju, a odgovor se nalazi u prizivu gledatelja kao aktivirajućeg čimbenika predstave.

Jedna od važnijih tema ove knjige je i pitanje odgovornosti, koje se otvara kratkim, ali vrlo poticajnim tekstom o fenomenu dokolice u vremenu obilježenom izraženom prijetnjom izjednačavanja umjetnosti i industrije zabave, gdje autorica oštro kritizira krizu suvremenog teorijskog mišljenja izazvanu neodgovornošću novih *intelektualaca dokoličara*. Kritiku agnotologije ili znanosti koja sustavno potiče kulturnu proizvodnju neznanja, temeljenu na *zaboravu* kao ključnoj riječi suvremenosti koju živimo, iskazuje i kada se bavi pitanjem plagijata i pojedinačne odgovornosti kritičkog propitivanja. Ukazujući na opasnosti novog hibridnog žanra postmodernog teoretiziranja kojem nedostaje profesionalno-etička dimenzija za jasno odvajanje postmodernog citata kao umjetničkog postupka od plagiranja, naspram plagijata kao neetičkog prečaca autorica propituje kako istraživanje u umjetničkoj praksi može ponuditi dragocjene prečace *tvrdim* znanostima.

Prva desetljeća 20. stoljeća dugogodišnji su znanstveni i umjetnički interes Sibile Petlevski, pa ne čudi da se u ovim studijama nalazi dosta tema vezanih uz taj povijesni kontekst, kao i uz pitanja modernističke estetike. Primjerice, Veliki se rat ovdje pojavljuje kao tematski poticaj za razmatranja o ideološki kontaminiranim prikazima i fikcionalizacijama povijesnih događanja. Današnji koncept infozabave dovodi do toga da javnost razumije politiku samo kroz medijska pojednostavljenja, što u konačnici, kako ističe Petlevski, služi slabljenju moći prosječnog konzumenta TV vijesti da u aktualnim vojnim sukobima prepozna plagijate geostrateških rješenja iz prošlosti. Kako bi se iz beletrizacije povijesti, često iskazivane kroz intimizirane ispovijesti, mogli izvući zaključci i pouke, ona bi trebala služiti ukazivanju na simptomatologiju ljudskog stanja, kao i zakona strukturiranja povijesnih zbivanja u činove i prizore – onako kako to može i zna sagledati dramaturgija, zaključuje autorica.

Modernistička obilježja i autori tematska su poveznica i studija objedinjenih u poglavlju "Peti red balkona". Dok tekst o Viktoru Tausku naglašava važnost tog književnika kao reprezentativnog predstavnika srednjoeuropskog odvojka modernističkog iskaza, A. G. Matošem se autorica bavi propitujući piščev odnos spram modernističke dekadencije, te u njegovoj pripovijesti *Miš* nalazi primjer piščeva ironiziranja umjetnosti živčane napetosti, tzv. *Nervenkunsta*, kao očiglednog simptoma degeneracije društva. Ovdje će se naći i analiza knjižice iz ostavštine Frana

Galovića – dnevnika njegovih odlazaka u kazalište kojim se Galović, objedinjujući perspektivu pisca i gledatelja, pokazuje tek dijelom kao kazališni, a više kao punokrwni modernistički kroničar “teatra društvenih prilika”. Na polju užeteatroloških istraživanja zadržava se i tekst o počecima sustavnog teorijskog promišljanja kazališne režije u nas, u kojem autorica razmatra doprinose naših kazališnih redatelja iz doba moderne, nudeći kriterije za određivanje sustavnosti promišljanja režije kao poticaj daljnjim istraživanjima ove teme. Karakter poticaja za daljnja istraživanja ima i analiza Gavelline teorije o govornim situacijama, kojom se ukazuje na srodnosti s teorijom govornih činova te propituje operabilnost Gavellina pojmovlja u novijim interdisciplinarnim uvidima izvedbenog fenomena.

Osnovna intencija ove knjige – povezanost istraživanja i prakse, vidljiva je i na tri primjera u tekstu kojim se analizira pitanje temporalnosti. Nalazeći u dostignućima neuroznanosti poveznice s Merleau-Pontyjevom fenomenologijom, autorica uspostavlja redefiniciju sintagme *tijela-koje-misli*, te ukazuje na izmjene u arhitekturi sjećanja unutar koje čovjek danas razmišlja. Ideja tijela kao “voljnog pristupnog puta za sjećanje”, dovodi do još jedne važne teme ove knjige – poimanja mimesisa i mimetičke radnje. Petlevski na primjerima predstave skupine BAD.co, *Memories are Made of This* i tehnike glumačkih vježbi zvane *Viewpoints* prikazuje preispitivanje teorijskih koncepata (poput tipova sjećanja ili mimetičke žudnje) u praksi, te ukazuje na fenomen koji sama naziva “izvedbenim opravdanjem za izvršene teorijske odabire”. Na jednak način upućuje na primjere i načine u kojima se u glazbi uspijevaju pomiriti različitosti u percepciji vremena glazbe i vremena radnje, posluživši se sintagmom *skladanja scene*.

Razmatranje teorije mimesisa iz gledišta memetičke teorije jedna je od zanimljivijih ideja ove knjige. Baveći se kuturološkim aspektima prijenosa i umnažanja ideja, autorica će se osvrnuti na temeljne koncepte memetičke teorije u kojoj se u tumačenju kognitivne evolucije čovjeka velika uloga daje mimesisu kao predstavljачkoj dimenziji oponašanja. S izraženom sviješću o mogućnostima pseudoznanstvenih tumačenja memske teorije te njene zlouporabe kroz memski inženjering, Sibila Petlevski nudi kritičku analizu glavnih koncepata te teorije, pronalazeći među njima i dodatne karike kojima ukazuje na etimološki razvoj pojmovlja. Smatrajući da je nova, multidisciplinarna dimenzija tumačenja mimesisa dragocjena za izvedbenu teoriju, autorica u ovome tekstu koncepte memske teorije prisposobljuje primjerima iz umjetnosti. Tako izvedbeno-programatske istupe ciriške Dade, u kojima je nesnošljivost prema manipulativnoj logici ratnog stroja provokaciju i razaranje pretvorila u umjetnički čin, prikazuje kao umjetnički primjer memsko-alergijske reakcije koja je prerasla u izvedbu, a s kojom su danas usporedive suvremene prakse *džemanja* kojima se potkapaju korporacijski sponzorirane poruke u medijima. Šireći kritički prikaz i na ulogu mema u terorizmu i ukazujući na ekonomsku logiku vojne industrije, u završnom dijelu studije autorica se ponovo vraća na odnos memetike i teorije izvedbe, čiju kompatibilnost ispituje na primjeru fenomena srednjovjekovne koreomanije.

Unatoč tematskoj raznorodnosti (koja kao rezultat dugogodišnjih istraživanja prezentira i kontinuitet znanstvenih interesa autorice), okupljene studije moguće je načelno podijeliti u dvije skupine. Prva od njih sadržavat će užekazališne teme i njezin je potencijalni čitatelj/ica kazališno zainteresiran *znalac*, bilo teoretičar bilo

praktičar, kojeg specifične teme i zanimaju. Iako i ovim tekstovima Petlevski nastoji nadići tradicionalni teatrološki pristup, izazovnija i za širi krug čitatelja poticajna skupina studije su u kojima autorica svoje polje istraživanja širi do analize različitih manifestacija teme “čovjeka-u-okolišu kao tipa međudjelovanja”, dotičući se pritom kazališnih tema na manje izravan način. Bilo da nudi već zaokruženu analizu ili je svrha njezina teksta ukazati na istraživački potencijal određene tematike, Sibila Petlevski u svoje, kako ih naziva, *zaslužene* teme (na tragu D. B. Indoša), ponire duboko, dolazeći do lucidnih uočavanja dubinskih veza između naoko disparatnih pojava. Pritom, ni u jednom trenutku ne zaboravlja držati kritički odmak spram *zavodljivosti* nekih od tema, kako bi izbjegla površnost u istraživanju, protiv koje na etičkoj razini *ustaje* ova knjiga. Upravo su moć zapažanja poveznih točaka među različitim sferama znanosti – ali i ljudskog djelovanja općenito, te dojmljiv način na koji autorica uspijeva oprimjeriti izvedbenim praksama teorijske koncepte, najvažniji doprinos ove knjige i karakteristike u kojima se ogleda istraživački talent Sibile Petlevski.

Ljubica Anđelković Džambić

Ideš dalje! Stručni skup etnologa i kulturnih antropologa, Sveučilište u Zadru, 4. i 5. studenoga 2016.

Vođeno idejom i potaknuto željom za suradnjom, razmjenom iskustva i druženjem zadarskih i zagrebačkih kolega, Hrvatsko etnološko društvo iniciralo je 2012. godine održavanje bienalnog stručnog skupa diplomiranih etnologa i kulturnih antropologa pod nazivom *Ideš dalje!*, na kojem mladi kolege koji su diplomirali u proteklome razdoblju imaju priliku izlagati svoje diplomske radove. U suorganizaciji Hrvatskog etnološkog društva te Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru i Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, skup se uspješno održava već treću godinu. Cilj skupa je omogućiti novodiplomiranim etnologima i kulturnim antropolozima da se predstave profesorima, ali i studentima koje tek čeka izazov pisanja diplomskog rada kojim će potvrditi stečena znanja i okruniti svoje fakultetsko obrazovanje.

Otvorenje skupa održalo se u petak 4. listopada pod vodstvom profesorica Dunje Brozović Rončević i Danijele Birt sa zadarskog sveučilišta te gošći iz Zagreba, Marjane Belaj i Nevene Škrbić Alempijević. S obzirom na to da je skup osmišljen tako da glavnu riječ imaju studenti, profesori su se vrlo brzo povukli u klupe i katedru repustili studentima. Nakon formalnog dijela glavnu su riječ preuzele bivše studentice Etnologije i antropologije u Zadru, Dijana Šabić i Nina Vigan, koje su predstavile

udругu etnologa i antropologa *Antropop*. Udruga, nastala s ciljem popularizacije struke, uspješno djeluje od 2014. godine, a jedan od njezinih najuspješnijih projekata je međunarodni Studentski etnografski film festival, koji se uspješno odvija već treću godinu za redom. Nakon predstavljanja projekata Udruge i filmskih projekcija koje su se prikazivale na SEF-u, druženje se nastavilo u ugodnom i veselom ozračju za večerom tijekom koje su se studenti i profesori međusobno pobliže upoznali.

U subotu su, kako je to na samim začecima skupa i zamišljeno, glavnu riječ imali diplomirani studenti obaju Sveučilišta. Budući da su teme istraživanja i polja interesa studenata različiti, ta je raznolikost okarakterizirala i sam skup. Izlaganja sveukupno deset radova otvorio je Marin Tokić radom "Terenski rad kao habitus: studije slučaja o reinterpetaciji etnografske prakse", u kojemu promišlja o teorijskim pretpostavkama terenskoga rada u kulturnoj antropologiji te paradigmatiskim promjenama koje su utjecale na terenski rad i na samu prirodu etnografskog pisanja. Glavna teza izlaganja pokušava ukazati na korisnost interpretacije kao habitusa, odnosno kao sustava trajnih i utjelovljenih dispozicija samih etnografa, ističući potencijalne buduće prednosti i nedostatke takvog teorijskog koncepta. Nakon promišljanja o terenskom radu u tradicionalnome i suvremenome kontekstu, Melita Nikolić nas svojim radom vraća u jedno sasvim drugo razdoblje. Njezin rad "Transformacija autobiografskog sjećanja na djetinjstvo u socijalizmu" propitivao je kompleksnost fenomena sjećanja, koristeći relevantnu literaturu iz područja folkloristike i psihologije, referirajući se pritom na pričanje o životu Maje Bošković-Stulli. Osim što je propitivala vlastitu poziciju i poziciju svojih sugovornika, autorica je proučavala nastanak sjećanja na djetinjstvo te kako se ta ista sjećanja, stvorena oko snažnih označitelja, transformiraju u priču o životu. Katarina Dimšić odvela nas je u sjeverozapadni dio Bačke gdje se bavila predsvadbenim običajem prošnje. U svom radu "Običaj prošnje u Bačkom Monoštoru i Bačkom Bregu – mogućnosti muzejske dokumentacije i prezentacije zvučnih zapisa" bavi se prikazom i analizom predsvadbenog običaja prošnje i svekrvine pjesme. Osim što su rezultati terenskih istraživanja o toj pojavi doprinijeli boljem shvaćanju tog običaja, autorica se bavila načinima dokumentiranja i prezentiranja nematerijalne kulturne baštine, u konkretnom slučaju pjesama, prilikom čega se osvrnula na trenutne probleme dokumentiranja audio materijala te dala prijedloge kako na suvremeniji način zaštititi i prezentirati kulturno bogatstvo.

U sljedećoj sesiji problematizirao se fenomen migracija te višestrukost identiteta i praksi kada se migranti nađu "između" dviju država. Ana Klopotan je svojim radom "Transnacionalne materijalne prakse studenata na razmjeni" nastojala prikazati načine na koje studenti – migranti, u okviru akademske mobilnosti, sudjeluju u stvaranju transnacionalnih društvenih prostora te održavaju postojeće veze s udaljenim transnacionalnim lokacijama. Materijalne prakse, naposljetku, ogledale su se u predmetima koji "putuju" s kazivačima te u materijalnim uvjetima stanovanja, a važno mjesto u potvrđivanju pripadnosti zauzela je hrana. Goran Ledenčan u svom diplomskom radu "Sjećanja i višestrukost identiteta makedonske zajednice u Hrvatskoj" propituje teorije sjećanja i identiteta, kroz praćenje institucionalnog rada Zajednice Makedonaca u Hrvatskoj i naracija o makedonskim sjećanjima i održavanju veza s matičnom domovinom. Primjenom različitih metoda i tehnika, autor dolazi do zaključka kako kolektivno sjećanje Makedonaca danas predstavlja mjesto različitih reprezentacija početne povijesne točke Makedonaca kao etničke skupine i da se kao

takvo prenosi dalje na ostale članove makedonske zajednice u Hrvatskoj. O aktualnoj temi današnjice, kroz etnološku, kulturnoantropološku i sociološku prizmu, promišlja i Iva Grubiša u svom radu "Integracija migranata u prostor grada – studija slučaja Kulinarsko-jezičnog kolektiva Okus doma", koja propituje iskustva članova Kolektiva grada Zagreba gdje se migrantima prilazi kao aktivnim društvenim akterima koji, putem kulinarstva, unose elemente svojih kulturnih identiteta u kontinuirani proces stvaranja grada.

Treća sesija počela je izlaganjem rada Tereze Kaurinović "Tradicionalna tibetska medicina: pristup zdravlju i uloga liječnika u procesu liječenja", kojim ukazuje na bitnost holističkog razumijevanja tibetske medicine koja životu pristupa kao sveukupnosti fizičkog, emotivnog, mentalnog i duhovnog zdravlja, zbog čega se liječenje opisuje kao iscjeljujući proces. Autorica se pritom bavila i ulogom liječnika u procesu iscjeljenja te vrlinama koje tibetski liječnik razvija na svom profesionalnom putu. Izlagačica Marija Vukšić svojom temom "Socijalno neprihvatljiv: stigmatizacija transrodne osobe u Hare Krišna zajednici" propitivala je položaj transrodne osobe u zagrebačkoj zajednici za svjesnost Krišne, zaključivši kako je stigmatizirani položaj transrodne osobe posljedica razvoja i unutarnjih previranja unutar pokreta Hare Krišna te da je kao takav usko povezan s diskriminacijom žena unutar samog pokreta.

Četvrtu, a ujedno i posljednju sesiju otvorila je Mariana Bežovan radom "Krajolik kao tekst: širi prostor Runovića kao prikaz života i riznica značenja". Okosnicu rada čini pristup koji krajolik promatra kao tekst, odnosno dokument vrijedan čitanja. Autorica krajolik promatra s više aspekata – društvenoga, gospodarskoga i mitološkoga, a s obzirom na to da značajnu ulogu u takvim istraživanjima imaju i imena, njegovo je "čitanje" upotpunjeno proučavanjem nekolicine runovičkih toponima. Posljednja izlagačica, Andrea Manzoni, propitivala je "Promjene urbane strukture i svakodnevice u Puntu na otoku Krku od sredine XX. stoljeća". U radu se problematizira utjecaj turizma na očuvanje baštine te propusti u kontroli prilikom adaptacije starih arhitektonskih elemenata u turističke svrhe. Razvojem turizma, nakon Drugoga svjetskog rata, nastaje promjena u tradicijskoj arhitekturi Punta, a stanovništvo i tradicijska arhitektura prilagođavaju se novim potrebama stanovanja, pa se istraživanje urbanog prostora upotpunilo mišljenjima i osjećanjima ljudi koji borave u Puntu.

Svjesni pozicije u kojoj su se našli nakon završetka studija, ovim putem bivši, ali i sadašnji studenti imaju priliku raspravljati o tekućim problemima i pitanjima struke, svojim iskustvima studiranja te raznim situacijama s kojima su se susretali za vrijeme provođenja istraživanja i pisanja diplomskih radova. Osim prezentiranja svojih iznimnih diplomskih radova, studenti se imaju priliku i upoznati s drugim kolegama i profesorima iz Zagreba te otvoriti put za buduću suradnju i napredak. Nadamo se da će se ovakvi periodični sastanci nastaviti održavati, ukazujući pritom na relevantnost etnologije i kulturne antropologije kako unutar znanstvene domene tako i unutar naše svakodnevice, te osvješćujući u lokalnim zajednicama važnost očuvanja materijalne i nematerijalne kulturne baštine kao i našu ulogu u tome.

Mariana Bežovan

Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe. Suvremeni migracijski trendovi i gibanja na teritoriju Jugoistočne Europe, Međunarodna znanstvena konferencija, Konferencijska dvorana Knjižnice Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10. i 11. studenoga 2016.

Organizatori: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Institut za migracije i narodnosti

Međunarodna znanstvena konferencija *Suvremeni migracijski trendovi i gibanja na teritoriju Jugoistočne Europe*, održana 10. i 11. studenoga u Zagrebu, dala je svojevrsan znanstveni doprinos komparativnoj analizi recentnih migracijskih trendova na području jugoistočne Europe u posljednjih dvadeset godina. Kroz višeslojan programski silabus sudionici konferencije eksplicirali su brojne uzroke migracija osvrćući se, kroz multidisciplinarnu autorske prinose, na politički, ekonomski i legislativni makrokontekst, ali i na nove kontekstualne forme migracijskih procesa, poput virtualnih zajednica i sl.

Cilj tog znanstvenog okupljanja i promišljanja bio je usporediti iskustva različitih zemalja te detektirati sličnosti pripadajućih prilika u kontekstu migracijskih politika, dok se istodobno fokus stavljao na razlike i nacionalne specifičnosti, poput (re)definiranja tipologija (ekonomske, iregularne, trajne, prisilne migracije, *odljev mozgova* i sl.), promatranja trajanja migracijskih procesa (kružni, privremeni, sezonski), promjena u socio-demografskoj strukturi migranata (primjerice, feminizacija migracija) itd. Konačno, pojedini autori osvrnuli su se i na postmigracijske fenomene, odnosno na integraciju migranata u lokalne zajednice, kao i na buduće uloge znanstvenika/ica u proučavanju i klasifikaciji migracija i integracijskih strategija i politika.

Konferenciju su, 10. studenoga, predavanjem "Prema opsežnijoj studiji transnacionalnih migracija: potencijal za integrirani koncept transnacionalnih društvenih prostora" otvorili Simona Kuti i Saša Božić u sklopu panela pod nazivom *Istraživanje migracija: teoretički i metodološki temelji*. Kroz predavanje autori su se bavili "transnacionalnim zaokretom" u znanstvenom istraživanju internacionalnih migracija – zaokretom od fokusa na nacionalno vezana društvena gibanja prema transnacionalnim društvenim oblicima i procesima. Koncept transnacionalnih društvenih prostora, istaknuli su autori u sažetku izlaganja, može ponuditi održiviji analitički alat za istraživanje fenomena migracija i postmigracija, s obzirom na to da ih možemo definirati kao "ustaljene veze osoba, mreža i organizacija prelazeći granice brojnih nacija-država" (Faist 2000) na različitim razinama institucionalizacije.

Važan prinos dale su Marijana Hameršak i Iva Pleše izlaganjem "U sjeni tranzitnog spektakla", u sklopu panela *Izbjeglice i azil: Balkanska ruta*. Autorice su problematizirale medijski nevidljive metode detencije migranata, ili prisilnog vraćanja istih tijekom razdoblja u kojemu su Balkanska ruta i tranzicijski kamp u Slavonskom Brodu bili otvoreni. Kroz panele *Prisilne migracije i premještanje unutar regije* te

Integracija migranata i manjina imali smo priliku poslušati relevantna izlaganja Selme Porobić, Vedrane Baričević, Snježane Gregurović i Drage Župarića-Iljića, da nabrojim tek nekoliko (kao što ću se u prikazu drugoga dana izlaganja zadržati na svega nekoliko izlaganja koji su bliski mojoj istraživačkoj perspektivi).

Drugi dan konferencije otvoren je panelom *Migracije, rad, rod i religija*, u kontekstu kojega ističem izlaganje Martine Bofulin, istraživačice s Instituta za slovensko iseljništvo i migracije te Akademije znanosti i umjetnosti u Ljubljani, pod nazivom “Kinezi u Jugoistočnoj Europi: mnogostruki oblici mobilnosti na početku 21. stoljeća”. Autorica je na temelju istraživanja kineskih doseljenika u Sloveniji i regiji prikazala kontinuitet migracija iz Kine u Jugoistočnu Europu. Nasuprot ustaljenoj percepciji o prisustvu Kineza u Jugoistočnoj Europi od 1990-ih godina, autorica je predstavila zaključke koji potvrđuju da su migracijama 90-ih iz Kine prethodile migracije iz ranijih razdoblja (1960-ih i 1970-ih) iz istih ruralnih mjesta u Kini. S obzirom na korjenite promjene u migracijskim režimima, kako u Kini tako i u zemljama Jugoistočne Europe, nekadašnje migracije malih kineskih poduzetnika iz ruralnih krajeva Kine, zamijenjene su u recentno doba migracijama profesionalaca, studenata i radnika, ali i turista. Autorica navedena kretanja povezuje s poprilično značajnom ulogom Kine u procesu globalizacije, ali i ostvarivanjem nove strateške vizije o suradnji s Europom.

Dunja Poleti Ćosić predstavila je istraživanje o povezanosti rodni i migracijskih uzoraka u izlaganju “Rodni obrasci migracija – primjer Srbije”. Autorica je napomenula da zaključci feminističkih studija potvrđuju utjecaj spola na motivaciju i uvjete mobilnosti. Analiza rodni obrazaca migracija temeljena je na sekundarnim izvorima, poput statističkih izvještaja i empirijskih istraživanja u Srbiji. Autorica je ponudila nekoliko hipoteza – primjerice, hipotezu koja pretpostavlja jasne razlike između muških i ženskih modela migriranja ili pretpostavku da proučavane razlike prate ustaljene rodne režime u kontekstu kojih su radne migracije i migracije povezane s participacijom u javnoj sferi dostupnije muškarcima, dok žene učestalije migriraju na lokalnoj razini iz obiteljskih razloga.

Panel *Migracije, diskursi i mediji* ponudio je niz ključnih izlaganja o prezentaciji migracija i migranata u popularnim medijima i medijskom izvještavanju. Marta Stojić Mitrović iz Etnografskog instituta SANU u Beogradu u sjajnom je izlaganju “Diskurzi obmane u kontekstu migracija: epistokracija, vjerodostojnost i ‘skrivena namjera’ sudionika migracijskih procesa” analizirala na koji način mediji koriste taktike obmane u izvještavanju o migrantima, uzimajući u obzir društveno-političke pozicije i odnose moći. S jedne strane, mediji nas obasipaju terminima poput “lažni tražitelji azila”, “lažne izbjeglice”, “lažni ekonomski migranti” itd., dok su, s druge strane, brojni primjeri nepovjerenja državnih službenika prema iskazima migranata o kršenju ljudskih prava od strane institucija i pojedinaca iz tranzitnih zemalja i zemalja domaćina, smatrajući takve izjave “skrivenim namjerama”. M. Stojić Mitrović istaknula je da se u takvim slučajevima radi o nepoštenim namjerama medija koje su instrument erodiranja kredibiliteta među publikom. Pritom, autorica je poseban naglasak stavila na pitanja epistokracije (privilegije pojedinih grupa da produciraju i distribuiraju znanje), te posebice “ostručnjavanja” (koje vodi u epistemološki paternalizam) i “eurocentrične nacionalizacije istine” (koja vodi u epistemološku diskriminaciju) – pri čemu profesija i nacionalnost aktera koji distribuiraju znanje služe kao ultimativna osnova za pridobivanje kredibiliteta. Stojić Mitrović navedeno

naziva biopolitičkom ukorijenjenošću istine te manifestacijom sistemskog nasilja koje migrantima na koncu strukturalno oduzima glas i čini ih bezglasnim izaslanicama.

U kontekstu izlaganja koje je uslijedilo, "Migracije kroz medijsku vizuru/diskurs: informacije, senzacije i znanje", Miroslava Lukić Krstanović, također s beogradskog Etnografskog instituta SANU, predstavila je studiju temeljenu na istraživanju medija u Srbiji i Hrvatskoj u razdoblju između 2014. i 2016. godine, s posebnim naglaskom na migrantsku krizu i "Balkansku rutu". Predstavljene su brojni problemi u medijskom oglašavanju o migracijama poput (dis)kontinuiteta medijske pokrivenosti i konstrukcije migracijskih pitanja, uzrokovanog političkim turbulencijama i trendovima; medijskog kreiranja poruka u konstrukciji mišljenja i pitanja o migracijama/migrantima, gdje se može istaknuti plasiranje činjenica na senzacionalistički način, kako bi se dosegla razina ekskluzivnosti i publiciteta – što je zapravo platforma za konstrukciju stereotipa i predrasuda; predočavanja politike u području ravnopravnosti spolova – radi se o medijskim stereotipima "maskulinizacije" i "feminizacije" migracija, itd.

Na koncu, u panelu *Mobilnost i dijaspora: odluke, iskustva, povraci* navodim predavanje Petre Kelemen s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, pod nazivom "U potrazi za 'normalnim' i 'ispunjenim' životom: narativi hrvatskih migranata u Njemačkoj". Riječ je o istraživačkom radu koji je autorica ostvarila u suradnji s umjetnicom Tonkom Maleković kroz umjetničko-istraživački projekt *Spaces Between (Living) Places*. Autorica je tijekom istraživanja pozornost stavljala na razloge migriranja koje su migranti navodili te na njihovu ideju sadašnjeg i budućeg života. Fokus toga istraživanja također je na načinima na koje su sudionici istraživanja artikulirali i objasnili vlastite migracijske putanje te kako u procesu migracije povezuju, uspoređuju i suprotstavljaju dvije države – Hrvatsku i Njemačku. Autorica je pokušala istražiti i njihove narative o osobnim promjenama kao rezultatu migriranja, vlastitom životu i planovima – pokušavajući na taj način ukazati kako je širi ekonomski, društveni i politički kontekst isprepleten s osobnim odlukama, osjećajima i planovima.

Nastavljajući se na temu migracija i umjetnosti, učinila bih ovdje svojevrsni disidentski odmak od zagrebačke konferencije i zaključno uvela u precizniji fokus temu privremenih migracija, te time najavila umjetničko-istraživački projekt i izložbu *Između tamo i tamo: Anatomija privremenih migracija* antropologinje Duge Mavrinac i povjesničarke umjetnosti Irene Bekić, koji se metodološki izgrađuje na interferenciji kulturne antropologije i umjetnosti. Projekt početak očekuje 27. siječnja 2017. u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci, a fokusira se na analizu, promišljanje i propitivanje privremenih migracija unutar globalnog fenomena migracija kao kulturnih i društvenih, a ne samo ekonomskih činjenica te kao važnu sponu međukulturnih dijaloga. Zauzimajući *aktivirajuću* poziciju u odnosu na vlastito dvostruko pripadanje i bivanje na dvije adrese, autorice ističu poziciju privremenih migranata kao potencijalnih aktivatora prakse otpora, prilagodbe i moguće društvene promjene. Projekt tako, prema riječima autorica, istražuje procese koji se pritom aktiviraju na osobnoj i kolektivnoj razini te sagledava i rakurs "zemlje odlaska", koji se uslijed dominirajućeg naglaska na različite politike i metode integracije migranata često zanemaruje ili izostaje.

Marina Tkalčić

Katarina Dimšić i Dolores Miličić, Puna šaka brade, Etnografski muzej, Zagreb, 2. rujna – 20. studenoga 2016.

Jeste li znali da je duga brada nekada predstavljala moć i bogatstvo, a brkovi junaštvo i hrabrost? Ili da su se brijači, osim brijanjem, nekada bavili i alternativnom medicinom u svojim radnjama? – pitanja su kojima je u medijima bio najavljen projekt *Puna šaka brade* u Etnografskom muzeju, dok je ideja samog projekta bila napraviti jedan novi i drukčiji pogled na “ono što nas svakodnevno okružuje – bradu!”

Cijeli projekt, koji uključuje izložbu i popratna događanja u obliku festivala, humanitarnog programa i plesne radionice, može se promatrati kroz dvije razine. Prva je stručni koncept izložbe, sadržaj i njezin postav čije su autorice dvije vježbenice na stručnom osposobljavanju u Etnografskom muzeju, a druga je organizacija cijelog projekta koji, osim izložbe, uključuje i popratne programe, a u čiju su organizaciju uključeni i *vanjski* suradnici koji rade s osobama zaposlenima u marketingu i odgovornima za odnose s javnošću, te edukativni program Muzeja. U drugu razinu pripada i analiza određene skupine posjetitelja koja je tu izložbu i njezine popratne programe u najvećoj mjeri *konzumirala*. Sâma inicijativa o izložbi pokrenuta je s idejom uključivanja Etnografskog muzeja na Svjetski dan muških brada, koji se obilježava prve subote rujna. Dva mjeseca kasnije, u studenom, slavi se *Movember*. Riječ *movember* složenica je engleske riječi za mjesec studeni, *November*, i engleske riječi za brkove, *moustache*, a predstavlja globalnu humanitarnu kampanju koja simboličnim puštanjem brkova ima za cilj osvijestiti o proširenosti raka prostate, te upozoriti na ostale oblike tumora koji zahvaćaju uglavnom mušku populaciju. Ideja je za tu akciju nastala 2004. godine na Novom Zelandu i u Australiji, odakle se proširila i na ostale dijelove svijeta. Ove se godine, dakle, Etnografski muzej svojom izložbom i popratnim događanjima priključio toj humanitarnoj akciji.

Krenimo s predstavljanjem izložbe čije su autorice Katarina Dimšić, kustosica pripravnica, i Dolores Miličić, dokumentaristica pripravnica, koje rade kao stručne vježbenice u Etnografskom muzeju, a koje su dobile priliku napraviti izložbu i okušati se u jednom zanimljivom i izazovnom projektu koji, osim izložbe, obuhvaća i koncerte, festivale, prodajne izložbe i sl. Za autorice iz Muzeja to je bio pravi stručni izazov, a pomoć su im ponudili Katarina Bušić, mentorica i viša kustosica u Etnografskom muzeju, i Matija Dronjić, također mentor i kustos u istom Muzeju, koji su ovom prigodom bili stručni suradnici na projektu.

Izložba je bila postavljena u maloj okrugloj izložbenoj prostoriji na prvom katu Muzeja, tzv. *rundici*, a sadržaj je predstavljen predmetima iz fundusa Etnografskog muzeja i predmetima u vlasništvu kolekcionara i privatnih osoba.

Izložbi *Puna šaka brade* autorice su pristupile prvenstveno kao muzeologinje (s obzirom na to da su obje završile muzeologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu) s početnim iskustvom rada u Etnografskom muzeju, stoga su na samom početku posegnule za etnografskom literaturom kako bi obrazložile odabran naslov i koncepciju izložbe. Sâm termin *puna šaka brade* “jedna je od poznatijih izreka u našem narodu” koja korijen vuče “još od pretkršćanskih vremena”, navode autorice u deplijanu izložbe, i pritom donose obrazloženje: “Prema rekonstrukcijama praslavenske mitologije, stari Slaveni štovali su boga Velesa, boga stoke i bogatstva koji se dovodi u vezu i sa žetvenim običajima. Prema tim tumačenjima, ‘puna šaka’ zapravo drži Velesovu bradu, svežanj klasja koji se po završetku žetve nosio kući kao simbol blagostanja i plodnosti.”

Cijelu priču autorice su predstavile kroz ambijentalni prikaz brijačnice iz prve polovice 20. stoljeća, pri čemu brijačnica nije samo dio izložbe, već i prostor u kojem se posjetiteljima u vrijeme trajanja popratnih događanja nudi usluga brijanja, uređivanja brade ili frizure po “starinskoj modi”. Stoga posjetitelji imaju mogućnost u izložbi povremeno doživjeti potpuno iskustvo i uključiti “sva osjetila” (citati su preuzeti iz deplijana izložbe). Brijačnica je vjerno prikazana, pa se osim *sudopera-glavopera*, stolica, ogledala i osnovnog pribora za brijanje s početka 20. stoljeća tu nalazi i stol sa starim novinama: *Svijet* (1936), *Šišmiš* (1916.) te *Dom i svijet*, namijenjenih za prikraćivanje vremena onima koji čekaju svoj red. Naravno, navedene su novine muzejski primjerci uredno zaštićeni staklenim stolom. U izložbi su predstavljeni predmeti iz fundusa Etnografskog muzeja, međutim mnogo ih je i posuđeno. Najveći broj posuđenih predmeta pripada kolekcionarju Igoru Receku, zvanom Gangster (Retro House), poznatom još i kao *legenda s Britanca* koji “prikuplja, obnavlja, mijenja, otkupljuje i prodaje stare predmete, namještaj, obuću i odjeću iz razdoblja 1850. do 1970.” (Usp. <http://vintage.hr/retro-house-mjesto-za-stare-predmete-i-namjestaj/>).

Na dizajniranim zidovima brijačnice postavljene su crno-bijele fotografije iz fotodokumentacije Etnografskog muzeja i Hrvatskog državnog arhiva koje prikazuju brkate i bradate muškarce, s ciljem predstavljanja muške mode s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Među njima je crno-bijela fotografija neizostavnog prvog ravnatelja Etnografskog muzeja u Zagrebu – Salamona Bergera, zatim cara Franje Josipa s obitelji te nekolicine bradatih i brkatih muškaraca fotografiranih u fotografskom ateljeu s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Tu je i fotografija jednog od braće Mažuranić, koja se simbolički veže uz smještaj Etnografskog muzeja na Trgu Mažuranića. Zanimljiv je proglas o uređivanju brade i brkova prepisan iz *Narodnih novina* od 21. rujna 1852. godine u kojemu stoji kako se po kraljevskoj naredbi kod dvorskih i državnih činovnika brada treba u potpunosti “odstraniti”, dok brkovi mogu ostati, ali moraju biti uredno podšišani. Promatrajući oblik brkova na fotografijama seljaka i pripadnika društvene elite, poput Salamona Bergera i braće Mažuranić, možemo ustanoviti da je taj modni stil nastao pod utjecajem brkova cara Franje Josipa.

Osim u početnoj legendi i u deplijanu, nekolicina narodnih izreka koje ukazuju na simboliku brkova i brade javlja se i u samoj izložbi na improviziranim pregradama koje predstavljaju zidove male brijačnice. Uz odabrane narodne izreke stoji i njihovo objašnjenje, primjerice, *omastiti brk*, što simbolički znači “napraviti nešto korisno za sebe”. Istu uzrečicu autorice stavljaju u širi etnografski i kulturološki kontekst

pa navode kako su brkovi simbol junaštva i hrabrosti, te kako u hrvatskoj tradiciji poznati primjer junaštva “predstavljaju sinjski alkari koji su posebno povodom 300. obljetnice alke, 2015. godine, puštali brkove prije samog natjecanja” (citat je preuzet s legende izložbe). Također spomenuta u izložbi narodna izreka *Bog je prvo sebi stvorio bradu* ima svoje objašnjenje – prvo misliti na sebe – i kulturološki kontekst: “nasuprot mladenačkoj hrabrosti i junaštvu koje simboliziraju brkovi, brada je u hrvatskoj usmenoj predaji nekada predstavljala moć i bogatstvo”.

Pazeći na hrvatsku usmenu narodnu baštinu, autorice su u izložbi također predstavile nekoliko citata iz narodnih pjesama, primjerice:

U starog svata biserna brada
 U svakoj ruci zlačana čaša
 Biser se runi, a čaša puni
 Svaka mu čaša dukata valja
 A sama brada četiri grada. (pjesma iz Konavala)

Išo dika u Brčko, brkove je navrčko
 Da ni reko “zlatu moje”, ne bi znala tko je. (pjesma iz Bošnjaka)

Ispred ulaza u *rundicu*, u kojoj je ambijentalni prikaz brijačnice, stoji uvodna legenda ispod koje je izložena moderna interpretacija motocikla iz prošlog stoljeća u vlasništvu *SentiMental bikes*. Naime, radi se o unikatnom primjerku čiji je vlasnik Duško Ilijević, i sâm pripadnik subkulture koja njeguje način života iz prve polovice 20. stoljeća, a koji je prostor u kojem radi preuredio u duhu tog vremena, odnosno, kako je najavljeno u medijima, kao prostor “u kojem se čovjek može osjećati kao da se vratio u prvu polovicu prošlog stoljeća”. Motor je izložen kod sâmog ulaza u izložbu kako bi najavio vremensko razdoblje koje izložba tematizira.

U četiri niše, koje stoje u uglovima dvorane, izloženi su predmeti koji predstavljaju obrte i radnje smještene na gradskim ulicama s početka 20. stoljeća. Osim brijačnica, one su namijenjene većinom muškarcima i predstavljaju dio tadašnje muške mode: u prvoj niši su izloženi predmeti od kože dizajnera i vlasnika Tomislava Macana, studenta koji ručno izrađuje kožne modne dodatke poput tregera, remena, leptir-mašni i ruksaka. U sljedećoj niši predstavljen je pribor za puštanje krvi – rogovci, staklena kupica, sprava za puštanje krvi, aparat za štrepanje, ključ za vađenje zubi, koji su koristili *barbiri*, odnosno brijači, čime su autorice željele dati na znanje kako su se brijači nekoć, osim uređivanja frizura, brade i brkova, bavili i liječenjem. Predmeti koji su izloženi u toj niši su iz fundusa Etnografskog muzeja. Treća niša predstavlja muške šešire, polucilindar i pribor za izradu šešira, koje je za ovu priliku Muzeju posudio Darko Škrgatić, vlasnik obrta Šeširi Škrgatić, osnovanog 1870. godine. Četvrta niša predstavlja frizerski pribor koji se koristio krajem 19. i početkom 20. stoljeća, dakle češljeve izrađene od kravljeg roga, vlasnika Antuna Penezića iz zagrebačkih Gračana, koji ih i danas izrađuje, te brijaći pribor vlasnika Igora Receka – Retro House. Na taj su način autorice predstavile stare obrte čiji su proizvodi i danas dio muške mode. Prostor u kojem je izložba postavljena relativno je malen, a teme koje su autorice željele obuhvatiti prilično široke, zbog čega ne-

dostaju određeni etnografski opisi određenih obrta i liječničkih postupaka koji bi tematizirali kulturološki kontekst.

Sljedeća razina kroz koju se ovaj projekt može promatrati i interpretirati su događanja koja prate temu izložbe. U ovom slučaju koristit će se tekstom Sharon Macdonald *Consumers and "the public understanding of science"* (1998) koja progovara o zadacima muzeja u kontekstu sve slabije financijske podrške osnivača kada mnogi državni i gradski muzeji na izložbe počinju gledati kao na proizvode, a na posjetitelje kao potrošače koji u muzejima mogu *diskretno* trošiti svoj novac. Dakle, Sharon Macdonald smatra kako se u *muzejskom svijetu* stvaraju nove politike u cilju ostvarivanja profita. Naime, sva popratna događanja u Etnografskom muzeju u pravilu organizira muzejsko osoblje – kustosice, edukatorice te osobe za odnose s javnošću i marketing, međutim u ovom konkretnom slučaju tu priliku su dobili i vanjsku suradnici. Oni su, osim organizacije određenih događanja, imali mogućnost i biranja sponzora. Ideja je bila da se u cilju privlačenja posjetitelja okušaju novi pristupi u skladu sa spomenutom politikom.

Definirajući vlastitu budućnost, muzeji kao glavni zadatak postavljaju pitanje što bi publika "kupila", te se nerijetko govori o izložbama kao paketima "proizvoda" i "brendova", pri čemu se izložbe identificiraju s "unikatnim prodajnim prostorom" (Macdonalds 1998). Upravo zbog takvog preokreta u muzejskim praksama, mnogi su muzeji prvi put zaposlili marketinški kadar, a oni koji su ga imali i prije, pojačali su ga; preuzeli su korporativne *logoe* i slike; pojačali su oglašavanje u medijima i javnosti; svoje izložbe i sadržaje nastoje napraviti čim više *user friendly*, proširili su suvenirnice ili restorane (ako ih imaju); povezali se s trgovačkim kompanijama kako bi se proširila prodaja kataloga i izvan institucije muzeja; pregrupirali su, restrukturirali, nanovo osposobljavali, a ponekad i izgubili dio osoblja (isto). Neke se od tih preinaka od trenutka imenovanja aktualne ravnateljice događaju i u Etnografskom muzeju, stoga je ove godine pojačan marketinški kadar kao i oglašavanje u medijima i javnosti, Muzej je postao *pet friendly*, prostorija namijenjena stručnom kadru preuređena je u suvenirnicu, dolazi do pregrupiranja i nanovo osposobljavanja postojećeg kadra, sve u svrhu veće i bolje posjećenosti Muzeja te jače zarade. U skladu s načinom razmišljanja koji posjetitelje promatra kao potrošače, izložbe se identificiraju s dućanima i prodajnim prostorima kako bi se približile posjetiteljima/potrošačima. U prilog toj redefiniciji muzeja, unutar stalnog postava Etnografskog muzeja se za vrijeme trajanja izložbe *Puna šaka brade* povremeno, u vrijeme trajanja popratnih događanja, postavlja prodajna izložba *retro* odjeće koju predstavlja i prodaje osoba koja ne radi u Etnografskom muzeju, dakle u ovom slučaju vanjska suradnica ili partnerica.

Vezano uz projekt *Puna šaka brade* organizirano je nekoliko popratnih događanja među kojima i festival čiji program sadrži brijanje i uređivanje brade i brkova zainteresiranih posjetitelja u ambijentalnom prostoru izložene brijanjačnice, koncerte glazbenih sastava i DJ-a koji puštaju glazbu s prve polovice 20. stoljeća (*rockabilly*, *rock 'n' roll*, *rhythm 'n' blues*), zatim plesnjak, natjecanje u pikulanju za one koji znaju, a oni koji ne znaju mogu naučiti u školici pikulanja, prodajna izložba *retro* odjeće, šank s pićima i sl. Tim su događanjima suorganizatori bili neki od partnera koji su pritom imali mogućnost samooglašavanja unutar Muzeja. Tako su, primjerice, posjetitelji Muzeja u vrijeme trajanja izložbe na samom ulazu mogli vidjeti brošure i plakate

Veleučilišta Baltazar Zaprešić, već spomenutih Back to *swing* (udruga zaljubljenika u *swing* glazbu) i SentiMental bike te Morgan's (jedan od najstarijih nezavisnih stvaralaca kozmetičkih proizvoda u Engleskoj osnovan 1873. koji je, ukratko, sažeti prikaz starinskih vrijednosti). (Usp. <http://www.hairground.hr/brands/brandovi/morgans/>). Upravo taj dio, gdje su partneri ujedno organizatori i glavni akteri popratnih festivala i događanja u Etnografskom muzeju, trebao je predstavljati novi pristup u privlačenju publike. Međutim, iskustvo je pokazalo da je potrebno puno više znanja i upućenosti u rad muzeja kako bi se napravio put od ideje do realizacije, pa je većinu posla u realizaciji ipak odradilo muzejsko osoblje.

Jednim od partnera i aktivnih sudionika čitavog projekta bili su članovi tima The Barbers koji su i sami pripadnici *retro* stila čiji je zadatak bio za vrijeme trajanja festivala uređivati brade, brkove i frizure posjetiteljima – konzumentima izložbe. The Barbers je naziv za zajednički projekt tri zagrebačka salona te prvog hrvatskog *barbershop* kozmetičkog brenda Kapetan Brko, koji su se okupili s ciljem promoviranja i oživljavanja tradicije brijačnica. (Usp. <http://hairstyle-news.hr/festival/the-barbers-na-hairstyle-newsu-2015/>). Članovi The Barbersi, GoRetro, Retro House, Back to *swing* i SentiMental bikes, u ovom projektu partneri Etnografskog muzeja s mogućnosti sudjelovanja u organizaciji popratnih događanja, pripadnici su subkulture koja njeguje stil odijevanja i način zabave – plesa i slušanja popularne glazbe mladih, *swing*, *swing jazz* i *blues*, koja se početkom 20. stoljeća proširila u zapadnoeuropske zemlje iz SAD-a. Upravo zato što se pozivaju na neko prošlo vrijeme, kako bi se opisao njihov stil, kratko se koristi termin *retro*. Stoga je jedan od načina privlačenja publike bio i odijevanje odjeće iz tog vremena. Zbog toga su se studentice Veleučilišta Baltazar u Zaprešiću, vjerojatno sugestijom svojih mentora, kostimirale bez obzira na vlastitu društvenu identifikaciju, kako bi se fizički uskladile s članovima subkulture mladih koja je prevladavala u Muzeju.

Organiziranje izložbi koje su u svojoj glavnini interaktivne i nude posjetiteljima mogućnost uključivanja "svih osjetila" – šišanje i uređivanje brada, brkova i frizura, glazbene radionice i koncerti na kojima posjetitelji mogu naučiti plesati, prodajna izložba *retro* odjeće, šank s pićem i sl., imaju za cilj omogućiti posjetiteljima da budu ujedno i konzumenti i potrošači u muzeju. Jedan od ciljeva takvog pristupa jest i rušenje granica između muzeja kao stručnih i znanstvenih ustanova čiji je edukativni karakter izražen kroz tradicionalno postavljene izložbe i muzeja kao mjesta zabave koji potiče i ohrabruje posjetitelje na aktivno sudjelovanje. Takav način približavanja publici – prodajne i interaktivne izložbe te popratni programi koji uključuju koncerte i plesnjake popularnog karaktera – mogu pretvoriti muzeje u *fun-fair*, kako ih naziva Macdonalds, kojima je cilj promijeniti staromodnu autoritativnu sliku nacionalnih muzeja, te kao posljedicu privući novi tip i veći broj posjetitelja u muzeje. Grupa pripadnika *retro* stila cijeli je Etnografski muzej, za vrijeme trajanja izložbenih popratnih programa, vizualno vratila u neko zabavno i popularno prošlo vrijeme s početka 20. stoljeća. Na tom tragu i sama bih procijenila da je, zaključno, *Puna šaka brade* bio prvenstveno jedan zabavni projekt.

Željka Petrović Osmak

Kristina Leko. *Kako živi narod. Izvještaj o pasivnosti*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 8. rujna – 21. listopada 2016.

Izložba *Kako živi narod – izvještaj o pasivnosti*, organizirana u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu kroz rujna i listopada 2016. godine, umjetnički je projekt Kristine Leko, društveno-angažirane i participacijske likovne umjetnice. Inspirirana i temeljena na pisanom predlošku, utjecajnom i pozamašnom znanstvenom radu nastalom prije gotovo 100 godina – istoimenoj knjizi *Kako živi narod* socijalnog ekonomista Rudolfa Bićanića, objavljenoj u Zagrebu 1936. godine, izložba propituje kontinuitete i diskontinuitete, transformacije i obrasce življene stvarnosti te ekonomske i društvene svakodnevice pasivnih krajeva (Bićanićevom terminologijom) – Dalmacije, dinarskih krajeva te zapadne Bosne i Hercegovine.

U izložbi Kristine Leko iskustva i narativi “običnih ljudi” istraženi su i prezentirani u dijakronijskoj (“nekad” i “danas”) te sinkronijskoj perspektivi (razni lokaliteti unutar dinarsko-planinskoga područja). Izložba je koncipirana u osam cjelina, mikroekonomskih i mikrosocijalnih jedinica, obiteljskih zajednica, od kojih svaka predstavlja priču, življeno iskustvo kako pojedinca koji je glavni protagonist svake pojedine cjeline tako i obitelji i lokalne zajednice (npr. Drniš, Korčula...). Dokumentarni video zapisi, prigušeno svjetlo, a potom razigranije locirano i sporadično svjetlo, osobni predmeti i kućni inventar (kauč, svjetiljka, ormar, stolić...), neobična su sprega i “mozaik” životne kompleksnosti. Inscenacija su privatnoga doma, “kućne” atmosfere, i unutar njih umjetnica priča pojedinačnu priču na način da sugovornicima “daje glas”. Oni pričaju priču kroz 60-minutni video zapis o vlastitim iskustvima i iznose stavove. Time se potencijalno ostvaruje direktniji odnos između onoga koji govori i onoga koji spoznaje i promišlja. Umjetnica, dakle, ne pretendira dociranju o istraživanima.

Kućni inventar je autentičan (posuđen od sugovornika za potrebe izložbe), kao što su autentične priče i iskustva. Video projekcije i zapisi kazivanja dominiraju izložbenim prostorom, stvaraju načas buku, načas višeglasje. Neki su, s druge strane, predodređeni da se slušaju pojedinačno, diskretno, putem slušalica, sjedeći na kauču ili fotelji. Time nas autorica poziva da se zadržimo, da poslušamo. Atmosfera nečijega privatnog doma dodatno sugerira posjetitelju izložbe da zastane i poslušaj, da promisli, a ne da tek prođe, onako kako bismo se, kao posjetitelj/ica u nečijem “stvarnom” domu, privatnom prostoru, najmanje naučenim društvenim konvencijama, ustezali od “običnoga” prolaska; zadržali bismo se, poslušali...

Premda je sama izložba bila relativno kratkoga trajanja, projekt se odvijao znatno duže i prethodio je izložbi. Unazad nekoliko godina umjetnica je obilazila lokacije i krajeve koje je u svojoj knjizi opisao Bićanić, *in situ* je promišljala soci-

jalna i ekonomska pitanja i probleme *pasivnih krajeva*, dokumentirala ih vizualno i audio, te razgovarala s lokalnim stanovnicima. Slijedeći Bićanićevu istraživačku tehniku terenskoga rada, a tematski okvir ekonomije i društvene svakodnevice, Leko revitalizira i apostrofira pitanje iz naslova izložbe i Bićanićeva socioekonomskoga klasika *Kako obični ljudi preživljavaju?* Pitanje je i danas dio čestih kolokvijalnih razgovora i popritivanja; dijelom je retoričke naravi, a dijelom je zasnovano na dubokom interesu, kao i na nerazjašnjivosti snage mehanizama i strategija nošenja s (teškom) ekonomskom oskudicom i nesigurnošću. Na kojoj razini možemo govoriti o “preživljavanju”, na kojoj tek o etskoj ili emskoj predodžbi, percepciji i konstrukciji oskudice – relevantna su i intrigantna socijalna, ekonomska i politička pitanja na koja je odgovor višeslojan, što nam izložba i poručuje.

Od proljeća 2016. organiziran je dodatno, u nekoliko navrata, susret s raznim društvenim skupinama (po dobi, profesiji i sl.), u okviru edukativno-performativnog programa, s obzirom na to da je projekt zamišljen kao interaktivan i inkluzivan. Studente raznih disciplina – povijesti umjetnosti, novinarstva, etnologije i kulturne antropologije, pedagogije, multimedije, politologije i ekonomije uključilo se u više radionica i diskusija o ekonomskim i socijalnim pitanjima te su se na taj način aktivno, u okviru organiziranih predavanja i diskusija, pripremali za vođenje kroz izložbu. Svojevrsni “trening za vodiče po izložbi” odvijao se i s umirovljenicima, ne odvojeno, već zajednički sa studentima, čime je osiguran prostor međugeneracijske komunikacije znanja i mišljenja o pitanjima pasivnosti, marginalnosti, preživljavanja, neformalne ekonomije i sl. Razne dobne skupine te razna profesionalna i obrazovna usmjerenja povezano se na nivou radioničkih zadataka i predavanja u priču koja se tiče svih. Ideja je bila osvijestiti kako smo svi pozvani na propitivanje potencijala za izlazak iz makroekonomske *pasivnosti* koja obilježava, prema autorici, sve političke i ekonomske sustave i kontekste – kako one rane kapitalističke i predsocijalističke, o kojima piše Bićanić, tako i današnje. Razdoblje socijalizma nije isključeno iz autoričine priče, dapače, ono u pojedinačnim naracijama i dominira kao referentna točka za promišljanje suvremenih okolnosti i iskustava.

U umjetničinom istraživanju, pa posljedično i u samoj prezentaciji materijala, nametnula se tema neformalne ekonomije kao prezentna i kontinuirano zastupljena u življenoj svakodnevici. O toj se temi prodiskutiralo dodatno s posjetiteljima izložbe u okviru predavanja iz etnološke i kulturnoantropološke perspektive koje je u izložbenom prostoru popratilo izložbu polovicom listopada, na temu neformalne ekonomije, preživljavanja i krize – odnosno načina na koji se spomenuto živi u svakodnevici, ali i društveno konstruira. Diskusija se nakon predavanja odvijala mahom oko pitanja kontinuiteta i diskontinuiteta, (i)relevantnosti apostrofiranja značajki političkih i ekonomskih sustava u sagledavanju teme neformalne ekonomije, kao i oko etskih i emskih pristupa (istraživačkoj) temi strategija preživljavanja, s kojima treba biti oprezan jer sežu od romantizirajućih do viktimizirajućih.

Tihana Rubić

Suzana Marjanić i Marijana Stanić, *Izazovi humanizmu. 51. zagrebački salon vizualnih umjetnosti = The 51st Zagreb Salon of Visual Arts “Challenges to Humanism”*, ur. kataloga Suzana Marjanić, Martina Miholić i Marijana Stanić; koncepcija 51. zagrebačkoga salona: Suzana Marjanić i Marijana Stanić; koncepcija izložbe ***Posljednji materijali: Hommage Galeti***, Tea Hatadi i Mia Orsag, ur., HDLU, Zagreb 2016., 160 str.

Upravo sablasno odzvanja retoričnost pitanja izazova humanizmu, sadržanog u naslovu teme 51. zagrebačkog salona. Doista, pitamo se s kakvim se izazovima suočava humanizam u ovom dehumaniziranom svijetu prepunom proturječnosti. Svijet je to u kojemu je tržišna logika kapitalističkog fundamentalizma pretpostavljena svemu, u kojemu čovjek uronjen u gradsku vrevu vrišti od usamljenosti, u kojemu velike i sve veće mase unesrećenih ljudi tragaju za boljim i sigurnijim mjestom za život, u kojemu te iste mase, bježeći od rata, na koncu putovanja prepunih opasnosti nailaze na zid licemjerja i paranoje, u kojemu se deklarativno grade mostovi, a u stvarnosti se granice utvrđuju zidovima, žicom i vojskom, u kojem raste strepnja od jačanja ekstremne desnice, u kojem se zelene tehnologije temelje na zagađenju i ugnjetavanju u dijelovima tog istog svijeta daleko od naših očiju. Ukratko, svijet je to sve bržih promjena, sve izrazitijih nejednakosti.

Svijet je to kojega ipak i dalje promatra čovjek, pokušava ga shvatiti i, kao stari Diogen, u njemu pronaći čovjeka. Ta vječna potraga, jedna od konstanti i jedna od najjačih pokretačkih sila sveukupnog ljudskog djelovanja, zajednički je nazivnik djela ove godine predstavljenih na Salonu. Čovjek – zvuči li to gordo ili gorko, pitamo se. I što je uopće čovjek? Je li mu uopće očuvano dostojanstvo, taj temelj bivanja čovjekom? Sva su se ta pitanja sublimirala u djelima izloženima u Galeriji Bačva i Prstenu Meštrovićevog paviljona te u raspravama i izlaganjima popratnog programa.

Posjetitelj/ica Zagrebačkog salona zato nije bio pasivan, nego vrlo aktivan dio izloženih djela. Ne, on postaje upravo integralni dio tih instalacija. Jer sva ta djela postavljaju pitanja, koja su od suštinske važnosti za opstanak čovjeka kao kulturnog bića, ali i kao biološke vrste. Svatko od nas je pozvan na uranjanje u ta pitanja, mi moramo, svatko u svojoj domeni, djelovati kako bismo svi zajedno izgradili jedno održivo društvo. I to kroz obnavljanje pokidanih veza i mostova, kroz obnovu solidarnosti, kako intra-, tako i interspecijske. 51. zagrebački salon glasno poziva na aktivizam.

Integraciju posjetitelja s djelom možemo čitati i kao uklanjanje razgraničenja između subjekta i objekta. Subjekt, promatrač, samim činom posjete izložbi djeluje na umjetničko djelo, oblikuje ga, zajedno s objektom promatranja dovodi do stvaranja jedne od beskonačno mnogo mogućih realnosti. To nas dovodi do zanimljive analogije sa znamenitim Heisenbergovim relacijama neodređenosti, što su ugrađene u

same temelje suvremene prirodne znanosti. Veze su to koje mnogima nisu očite, jer je, nažalost, odavno otvoren duboki rascjep između znanosti i umjetnosti. Upravo je to onaj rascjep koji moramo premostiti ukoliko se složimo da čovjek treba opstajati kao biće kulture. U tome smislu, kultura je produkt ukupnog djelovanja čovjeka, dakle supekovski *trinitas* znanosti, umjetnosti i filozofije, što stoji nasuprot opresijskog *trinitasa* diskriminacije, kako autorice ovogodišnjeg postava Suzana Marjanić i Marijana Stanić navode, dakle rasizma, seksizma i specizma. U kontekstu stote obljetnice dadaizma, ta kakofonija doista nepodnošljivo podsjeća na znamenitu trilingvalnu simultanu poemu *Admiral traži stan za iznajmljivanje* Tristana Tzarea, Marcela Janca i Richarda Huelsenbecka.

Nezahvalno je isticati bilo koje djelo izloženo na Salonu, jer ih na ovom mjestu ne možemo navesti sva. Ipak, uzet ću nekoliko primjera bez ikakve namjere da time umanjim vrijednost ostalih djela; nije na meni da procjenjujem njihovu umjetničku vrijednost.

Možda se brisanje granica između promatrača i umjetničkog djela najzornije vidi u video-instalaciji *Na plaži* Gorana Škofića. Posjetitelj se samim činom promatranja, u deindividualiziranoj formi vlastite sjene, pridružuje ljudima što preko plaže ulaze u more te polagano nestaju u njemu. U svijetu sve masovnijih prisilnih migracija nitko od nas nije pasivni promatrač što sa strane gleda napačene ljude kako prolaze. Zapravo, svi smo mi dio tog masovnog kretanja. Čovječnost svih nas blijeđi i nestaje svakom smrću u valovima Mediterana, ostaje razapeta na žilet-žici, razbija se na zidovima tvrđave zvane Europa.

Autor Petar Popijač svoju skulpturu *Odielo* objašnjava kroz metaforu definiranoosti, ozbiljnosti i svojevrzne savršenosti. Ta ista definiranost, ozbiljnost i savršenost jest istodobno i hladnoća birokracije lišene ljudskog lica. Sa suprotne nam se strane obraćaju Žižić i Kožul, koji nam, u svojoj instalaciji kodnog naziva *Standard C/H 001*, prikazuju lica lišena lika, deindividualizirane osobnosti o kojima ništa ne znamo, osim onoga što iščitavamo neposrednim pogledom na njih, a što je određeno našim predrasudama. Kolike predrasude su u pozadini našeg odnosa prema “našima” i “drugima”, pitamo se. Doista, bivanje čovjekom u takvom svijetu shizofrena je kakofonija gordosti zbog svih čovjekovih dostignuća i gorčine zbog gubitka tog istog čovjeka. Ustvari se ta gordost i ta gorčina stapaju i treba ih čitati kao sinonime. Tu sinonimnost na sebi svojstven duhovit način zaziva Josip Pino Ivančić, koji se poigrava samim najbrutalnijim utjelovljenjem dehumanizacije, naime žilet-žicom. Komad te žice, odrezan na slovensko-hrvatskoj granici, pretvara se ljudskom inventivnošću u objekt igre te dobiva jednu sasvim drugu, razigranu funkciju, ipak zadržavajući svoj stravični identitet.

U svom glavnom dijelu 51. zagrebački salon je izložio posjetitelje i izlagače tim gorućim pitanjima naše civilizacije. U popratnom programu su stručnjaci iz različitih područja teorijski promišljali ta ista pitanja, učvršćujući kontekst. Treći dio Salona je *hommage* našem velikom konceptualnom umjetniku Ivanu Ladislavu Galeti (koncepcija izložbe: Tea Hatadi, urednice dijela kataloga o navedenoj izložbi: Tea Hatadi i Mia Orsag), koji svojim djelima kao da je prije vremena progovorio upravo o identitetskoj krizi čovjeka kao kulturnog bića. Njegov znameniti autoportret u nestajanju na svojstven je način ukazao na nestajanje čovjeka u jednom svijetu što se ubrzano dehumanizira.

Pitamo se, na koncu, koji je uzrok te dehumanizacije, zašto upravo ovaj povijesni trenutak pred nas nameće humanizam kao imperativ? Ovogodišnji Zagrebački salon u svojoj je koncepciji sadržavao snažnu aktivističku notu, a tako je koncipiran i katalog, koji zainteresiranog čitatelja/icu ne ostavlja ravnodušnim, nego glasno i jasno poziva na odlučnu akciju, na traženje i izgradnju alternativnih društvenih sustava, kao odgovor na divljajuću neodrživost kapitalističkog fundamentalizma, tog jedinog pravog roditelja svih aktualnih fundamentalizama. U tome smislu prostorom odjekuju i krici *Zombi proletera* Ivane Armanini, koji glasno ukazuje na neuralgične točke kapitalizma, sustava koji nas sirenskim zovom tržišnog šarenila i spektakla dehumanizira, pretvarajući nas u zombije, koji se u rječniku sistema zovu ljudski resursi, humani potencijali i tome slično. I upravo iz tog zombija progovara ona preostala mrvica čovječnosti, vičući protiv tog sistema što nas svodi na tu bijednu razinu. No, samim činom pobune, *Zombi proleter* pokazuje kako je i ta njegova preostala čovječnost veća od potpuno dehumaniziranog sistema. Svi odgovori na te izazove uključuju renesansu humanizma, kroz nastojanje za izgradnjom čovjeka, tog asimptotskog cilja, kroz kulturu, dakle, umjetnost, znanost i filozofiju. Ili, riječima Ivana Supeka: “Humanizam... to je jedina ideja koja može povezati čitav svijet. Svijet se i ne može ujediniti na jednoj moralnoj ili vjerskoj ideji, nego mora imati jednu vrlo široku podlogu kakva je humanizam.”

Ovom autoru je drago što se cijela koncepcija ovogodišnjeg Salona osovila oko ideje humanizma i što je na još jedan način pokazala da čovjek, bez obzira na sve nedaće kojima je izložen, preživljava usprkos te nastavlja svoj sizifovski posao izgradnje čovjeka. U jednom intervjuu, Ivan Supek je defetistički iskazao sljedeće: “Mi smo sanjali jedan bolji, pravedniji svijet, društvo utemeljeno na načelima humanizma. Pokušali smo to ostvariti, ali nismo uspjeli. Zato je čitav moj život, više ili manje, jedan promašaj. Ali vi mladi, ako ste sve te ideje prihvatili, morate ih provesti. Mi smo izgubili rat.” Zastrašujuće zvuči ta misao iz usta jednog takvog neumornog humanista. Međutim, i ovaj katalog ostaje kao trajni spomen ne samo na sva zbivanja na i oko Salona, nego i na nastojanja izgradnje humanizma na ruševinama jednog starog svijeta. Time i on ispunjava svoju ulogu u toj borbi. To je još jedan argument kojim Supeku odgovaramo: ne, nikakav rat nije izgubljen!

Nikola Biliškov

Umjetničko-istraživački projekt *meer teilen: share more* (2016.) kustosa Harma Luxa

Gayatri Chakravorty Spivak u svom je čuvenom eseju “Mogu li podčinjeni [subaltern] govoriti? Revidirana verzija” napisala kako “očito ne zagovara ubijanje udovica”, već govori o konstituiranju ženskog subjekta “unutar dva suprotstavljena tipa slobode”. Umjetničko-istraživački projekt *meer teilen: share more* polazi upravo od

dva suprostavljena tipa slobode; s jedne strane “nalazi inspiraciju u drevnoj andskoj kulturi *sumak kawsay (buen vivir)* u kojoj je duhovni i materijalni model organiziran kroz solidarnost unutar zajednice i razmjenu ljudskog baziranog na harmoniji s prirodnim okruženjem”, a s druge je strane projekt realiziran u europskim državama Švicarskoj i Hrvatskoj, koje predstavljaju idealne primjere burzovno-bankarskog i tranzicijskog kapitalizma. Harm Lux, autor i kustos projekta, originalno je projekt zamislio u dvije faze, europskoj i latinoameričkoj.

U projektu su sudjelovali peruanski umjetnici/ice Eliana Otta, Carlos León-Xjimenez, Christians Luna, Gonzalo Fernandez i Cristian Alacrón Ismodes, kolumbijski umjetnici/ice Julian Santana, Fernando Pertuz, Sylvia Jaimes i Esneider Gamboa, hrvatski umjetnici/ice Petra Mrša, Bojan Mucko i Tea Hatadi te švicarski umjetnici/ice *steffenschöni* (Heidi Schöni i Karl Steffen), Reto R. Müller i Mirjam Wanner. Prije početka zajedničkog rada umjetnici/ice su se organizirali u mješovite zajednice-grupe koje su obuhvaćale po jednog umjetnika/icu iz svake od zemalja. Prvu grupu činili su Heidi Schöni, Esneider Gamboa, Cristian Alacrón Ismodes i Gonzalo Fernandez, drugu – Sylvia Jaimes, Bojan Mucko, Reto R. Müller i Christians Luna, treću – Petra Mrša, Eliana Otta, Julian Santana i Karl Steffen i četvrtu – Mirjam Wanner, Tea Hatadi, Fernando Pertuz i Carlos León-Xjimenez.

Od studenoga 2015. komunicirali su putem *skypea* i elektroničke pošte pripremajući zajedničku suradnju. Prva faza projekta odvijala se u Hrvatskoj od 11. do 21. srpnja 2016., za vrijeme koje su umjetnici u grupama pripremali zajedničke radove i istraživali određene aspekte umjetničko-aktivističkih zajednica i projekata u Zagrebu i Istri. Finalna prezentacija rezultata umjetničkih istraživanja, predavanja i videoprogram održani su u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu od 20. do 21. srpnja 2016. godine. Umjetnici su predstavili rezultate svoga rada kao započeti *work in progress* u Dvorani Gorgona i predvorju Muzeja. Održana su i tri predavanja koja obrađuju i redefiniiraju teme urbanog prostora, planiranja i demokracije, rituala i mjesta i koncepta *buen vivir* u odnosu na suvremenu umjetnost. Riječ je o sljedećim predavanjima: “The Good Living and Its Challenges in Confronting Our Present” Carlota Leóna-Xjimeneza, “Spatiality and Consecration of the Space” Josipa Zankija i “Buen vivir and/or Croatian Contemporary Art Praxis/Practice” Suzane Marjanić. Videoprogram odvijao se unutar dvije večeri u Dvorani Gorgona i bio je podijeljen u četiri tematske cjeline. Izbornik videoradova hrvatskih umjetnika bila je umjetnica i kustosica Martina Mezak. Prva pod nazivom *Empathy* obuhvaćala je videoradove Mercanotonija Lunardija, Nike Radić, Maxa Philippa Schmida i Aitora Marína Correchera, druga *Rituals* obuhvaćala je radove Nine Kurtele, Ying-Fang Shena i Cristiana Alacróna Ismodesa, treća *Locations / DeTerritorialization 1* obuhvaćala je radove Hectora Delgadoa, ClaRe ApaRico yodi, Luize Margan i Nine Kurtele te četvrta pod tematskom odrednicom *Locations / DeTerritorialization 2* obuhvaćala je radove Eliane Otte, Cristiana Alacróna Ismodesa i Elikina Calderona & Diega Piñerosa (La Decanatura).

Neposredno nakon završetka programa u Zagrebu, u petak 22. srpnja umjetnici/ice su otputovali u Frauenfeld u kantonu Thurgau (Švicarska) gdje su nastavili realizaciju svojih radova i istraživanje. Svaka se od četiri grupe predstavila i tematskim radionicama održanima u izložbenom prostoru Shed in Eisenwerk u Frauenfeldu od 2. do 5. kolovoza 2016. godine. Radionice su tematizirale pitanja kvalitete medicin-

skih biljaka, promišljanja sjećanja, utjecaja i moći arhitektonskih formi, istraživanja aspekta javnog prostora i rekreiranja *buen vivira* sa stanovnicima Thurgaua. Prva grupa predstavila se radionicom *Techno Shamanic. Crossover Woodo*, druga – radionicom *We Might Be There*, treća – radionicom *What Is Good Life?* i četvrta – radionicom *Turning Places into Different Knowledges*.

Umjetnički *work in progress* konačno je predstavljen i završnom izložbom *meer teilen: share more*, otvorenom u izložbenom prostoru Shed in Eisenwerk u Frauenfeldu. Prema kazivanjima autora projekta i kustosa Harma Luxa i sudionika projekta umjetnika Bojana Mucka, smisao izložbe nije bio predstaviti gotove radove, već pokazati modele suradnje i rezultate dosadašnjeg rada koji se trebaju nastaviti u Latinskoj Americi. Bojan Mucko je iz tih razloga, ali isto tako nastojeći djelovati subverzivno unutar *Svetog grala* švicarskog kapitalizma, utjelovljenog u vječnom i sveprisutnom bankarskom sistemu, inicirao sporazum među svim umjetnicima/icama sudionicima projekta. Njime su oni jasno definirali svoje buduće odnose unutar projekta te odlučili da uštedeni novac (od sredstava koje je svaka grupa dobila za produkciju umjetničkih radova) polože u švicarsku banku. Glavnica i kamate iskoristit će se za nastavak projekta u Latinskoj Americi 2017. godine. Na taj način umjetnici kroz humano poduzetništvo i neku vrstu *samopotlača*¹ postaju dionici financijske konstrukcije i produkcije budućega dijela projekta.

Znanstvena konferencija *meer teilen: share more* unutar istoimenog projekta održana je od 12. do 13. 8. 2016. u Kunstmuseum Thurgau – Kartause Ittingen, koji se, kao što mu i ime govori, nalazi u desakraliziranim prostorima nekadašnjega kartuzijanskoga samostana. Konferencija je zamišljena kao teorijska nadogradnja umjetničkih projekata, ali, isto tako, i kao okvir za prepoznavanje projekta unutar akademske i stručne publike. Carlos León-Xjimenez je u svome izlaganju “The Good Living and Its Challenges in Confronting Our Present” dotaknuo kulturne vrijednosti koncepta *buen vivir* kroz primjere kreiranja novih urbanih prostora i društvenih kretanja u brzorastućem predgrađu Lime i/ili za vrijeme prosvjeda na trgu Tahrir u Konstantinopolisu. Jennifer Bartmess je u svom izlaganju “Who Owns the Tropical Rainforest?” pokazala rezultate istraživanja na Borneu gdje se tropske šume polagano krče i pretvaraju u plantaže palmi, poradi produkcije palminog ulja.

Alejandra Jaramillo Morales je u radu “Invisible Learnings. 5 Ideas Why to Live Without School” na primjeru osobnog iskustva (obrazovanje kćeri) predstavila alternativne koncepte osnovnog obrazovanja i kako ono može funkcionirati izvan školskog sustava. Dennis Hansen je u svom izlaganju “Islands Reborn. The Lesson of the Giant Tortoise” prikazao povijest i rezultate svojih istraživanja velikih kornjača, te je objasnio što ponovno naseljavanje te vrste na neka od otočja u Indijskom oceanu može značiti ne samo za ravnotežu vrsta na zemlji nego i za harmoniju s prirodom. Josip Zanki je u svojoj studiji “Spatiality and Consecration of the Space. Ritual Practice in the Contemporary Art”, koristeći Sojin model *trećeg prostora*, analizirao različite primjere suvremenih umjetničkih praksi kao i njihov utjecaj na oblikovanje promišljanja ritualnog i specijalnosti. Suzana Marjanić je u svome izlaganju “Buen Vivir and/or Croatian Contemporary Art Praxis/Practice” de/konstruirala radove

¹ Modifikacija potlača unutar autonomne grupe tako da sredstva ne idu iz ruke u ruku, već ostaju u zajedničkom prostoru.

Tajči Čekade, Josipa Zankija i Damira Stojnića, otkrivajući njihovu vezu s modelom *dobrog življenja* i oblicima harmonije Majke Zemlje. Paolo Vignolo je kroz svoj rad “Feasting and Fasting. Festive Sharing as buen vivir?” prikazao koncept dijeljenja hrane i pića na *fiestama* i festivalima u Latinskoj Americi i Nevadskoj pustinji u SAD-u. Factsheet Thomas Hasler je kroz izlaganje “Commoning Practices in Urban Design” prikazao probleme urbanog planiranja u Frauenfeldu i kantonu Thurgau. Sudionici konferencije su na samom kraju unutar svojevrstne panel diskusije donijeli nekoliko pravaca unutar kojih bi se veza između *buen vivira* i suvremene umjetničke prakse mogla i dalje razvijati.

U periodu od 19. kolovoza do 17. rujna 2016. u *Shed in Eisenwerk* u Frauenfeldu održane su radionice *The Message* Nike Radić, *The Together In Our Time, Where Do We Position Ourselves, How Do We Act! Provisional Action – Direct Thinking* Katharine Lüdicke, *Laufgrüpli* Bildsteina | Glatza i *I breathe You In Halle K*, u kojima su se umjetnici/ice fokusirali na pitanja konstrukcije skulpture, ali i skenirali javne prostore u Frauenfeldu. Selekcija videoradova koja je prikazana u Zagrebu prikazana je i u Cinema Luna u Frauenfeldu od 1. do 3. rujna 2016. Kao posljednji dio švicarske faze projekta *meer teilen: share more* u umjetničkom prostoru Shed in Eisenwerk u Frauenfeldu održan je *video screening* rada *Speicher* Michaela Melián.

Najveća vrijednost projekta *meer teilen: share more* počiva u preplitanju kustoskog, umjetničkog, istraživačkog i akademskog rada unutar različitih lokacija i kulturalnih konteksta. Tea Hatadi, jedna od sudionica, kazala je kako nikad nije bila u umjetničkom projektu gdje su “sudionici tako dugo, intenzivno i u suživotu stvarali, sve pod palicom čarobnjaka Harma Luxa”. Interdisciplinarnost u pristupu ili konceptu samog projekta ovdje nije shvaćena samo kao korištenje IT tehnologije ili znanstvena ilustracija umjetničkog rada, nego upravo kao suprotstavljanje dva moguća tipa slobode, o čemu govori Gayatri Chakravorty Spivak u uvodno spomenutom eseju. Upravo na tom tragu vjerujemo u uspješan nastavak projekta u Latinskoj Americi. *Buen vivir...*

Josip Zanki